

Dramatizacija romana Kristiana Novaka u suvremenom hrvatskom kazalištu i društvu

Košćec, Mihaela

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Academy of Arts and Culture in Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:251:867780>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-19**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Academy of Arts and Culture in Osijek](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU
ODSJEK ZA KULTURU, MEDIJE I MENADŽMENT
SVEUČILIŠNI PREDDIPLOMSKI STUDIJ KULTUROLOGIJA

MIHAELA KOŠČEC

**DRAMATIZACIJA ROMANA KRISTIANA
NOVAKA U SUVREMENOM HRVATSKOM
KAZALIŠTU I DRUŠTVU**

ZAVRŠNI RAD

MENTOR: doc. dr. sc. TATJANA ILEŠ

Osijek, 2020.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. O autoru i djelima	2
3. Suvremeno hrvatsko kazalište.....	8
4. Suvremeno hrvatsko društvo i marginalizirane skupine.....	14
4.1. Intervju s Elvisom Kraljem.....	19
5. Črna mati zemla kao odraz hrvatskog društva – kazališna kritika	21
6. Ciganin, ali najljepši: lokalno kao univerzalno – kazališna kritika	26
7. Zaključak	31
8. Literatura	32

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU U OSIJEKU

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja _____ potvrđujem da je moj _____ rad
diplomski/završni
pod naslovom _____

te mentorstvom _____
rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranog rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog/diplomskog rada nije iskorišten za bilo koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanove.

U Osijeku, _____

Potpis

SAŽETAK

Završni rad „Dramatizacija romana Kristiana Novaka u suvremenom hrvatskom kazalištu i društvu“ obuhvaća kratku biografiju autora, sažetak romana po poglavljima, narativnim linijama. Razrađena su određena pitanja hrvatskog suvremenog kazališta i društva, odnosno izložena je svojstvena problematika jednoga i drugoga. Rad sadrži kazališnu kritiku, prilagođenu izradi završnoga rada, koja nastoji u cijelosti vrednovati predstave koje su komunikacijsko sredstvo između institucije – kazališta i publike – društva. Rad se sastoji od sedam poglavlja, a pisan je metodom indukcije-dedukcije, kompilacije, deskripcije i generalizacije. Cilj ovog završnog rada je kratki prikaz mogućeg utjecaja suvremenog hrvatskog kazališta na društvo, te veze njihova supostojanja i načina funkcioniranja pritiskom različitih utjecaja ili pojava. Kao drugi cilj može se razmatrati apel za moguće promjene i dublje, suvremenije istraživanje navedenoga.

Ključne riječi: Kristian Novak, roman, kazalište, suvremeno društvo, kazališna kritika

ABSTRACT

In the final paper titled "Dramatization of the novels by Kristian Novak in contemporary Croatian theater and society" includes a short biography of the author, a summary of the novels by chapters, narrative lines. Certain issues of Croatian contemporary theater and society are elaborated, that is, the inherent problems of both presented. The paper incorporates theatrical critique, adapted to the preparation of the final work, which seeks to fully evaluate the performances that are a means of communication between the institution - theater and audience - society. The paper is consisting of seven chapters and it is written by the method of induction-deduction, compilation, description, and generalization. The aim of this final paper is a brief overview of the possible influence of contemporary Croatian theater on society, and the connection between their coexistence and the way they function by pressing various influences or phenomena. An appeal for possible changes and deeper, more modernized research of the above can be considered as another goal.

Keywords: *Kristian Novak, Novel, Theater, Modern Society, Theater Critique*

1. Uvod

Naglasak rada je na imenu i djelu književnika Kristiana Novaka koji je obilježio suvremenu hrvatsku književnost svojim proznim postignućima „Črna mati zemla“ i „Ciganin, ali najljepši“. Redatelji i redateljice kazališnih predstava nerijetko inspiraciju pronalaze u romanima koji im služe kao predložak za nov oblik umjetničkog stvaralaštva. Stoga 2017. godine nastaju istoimene predstave „Črna mati zemla“ u režiji Dore Ruždjak Podolski, u izvedbi Zagrebačkog kazališta mladih i „Ciganin, ali najljepši“ u režiji Ivice Buljana, u izvedbi Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu. Ono što hrvatskom društvu *teško pada*, kazalište nastoji obraditi, pojednostaviti čovjeku kako bi shvatio dio svoje biologije koja se ne sastoji samo od grupiranih organa koji trebali složno funkcionirati. Nadasve, predstave „Črna mati zemla“ i „Ciganin, ali najljepši“ su karakterna anatomija Međimurca, čovjeka sa sjevera, često u javnosti neukog, nerazumljivog, ali ipak vrjednijeg, od onoga kojeg taj isti naziva Ciganinom, rjeđe Romom, čije je mjesto na marginama društva, na kojima se nalaze i izbjeglice te autodestruktivne zajednice. U vidu kazališne kritike dan je presjek dramskih ostvarenja, izvedbenih elemenata i vrijednosti koje ističu predstave. Težište rada je suodnos suvremenog hrvatskog kazališta i društva koji egzistiraju na istom prostoru u isto vrijeme. Cilj rada je detektirati problematiku spomenutih komponenti rada te uputiti na premostive nedostatke, kako bi se utjecalo na kvalitetnije funkcioniranje jednoga i drugoga.

2. O autoru i djelima

Kristian Novak rođen je u Baden-Badenu 14. svibnja 1979. godine (Novak, Kristian, Hrvatska enciklopedija, n.d.). Njegovi roditelji u to su vrijeme radili kao hrvatski imigranti u tadašnjoj, podijeljenoj Njemačkoj, na Saveznu Republiku Njemačku i Demokratsku Republiku Njemačku. Nakon očeve smrti vraća se u Međimurje, u obiteljsku rodnu kuću koja se nalazi u Vrhovljanu. Odnosno Svetom Martinu na Muri, gdje odrasta s majkom, bakom i devet godina starijom sestrom Sanjom te završava osnovnu školu. Srednju školu, opću gimnaziju, koja danas nosi naziv Gimnazija Josipa Slavenskog, pohađa u gradu Čakovcu. Zatim, godine 1997. upisuje Pravni fakultet u Zagrebu od kojeg odustaje godinu kasnije, položivši sve predmete koji nisu vezani isključivo uz pravnu znanost. Godinu kasnije, 1998. upisuje Filozofski fakultet u Zagrebu gdje studira germanistiku i kroatistiku do 2005. godine kada je diplomirao s radom „Njemačko-hrvatski code-switching u drami ‘Gospoda Glembajevi’ Miroslava Krležee“. (Šantl, 2017:33) Godine 2007. na istom fakultetu upisuje doktorski poslijediplomski studij lingvistike koji završava 2011. godine radom „Rekonstrukcija jezičnih biografija pripadnika ilirskoga pokreta: prilog povijesnoj sociolingvistici hrvatsko-njemačkih jezičnih dodira“ (Šantl, 2017:33). Godine 2012. prelazi s Filozofskog fakulteta u Zagrebu na Filozofski fakultet u Rijeci gdje predaje kroatistiku (Prokl Predragović, 2015). Uz navedene titule Kristian Novak ima i titulu bivšeg reprezentativca Republike Hrvatske (od 1998. do 2009. godine) u karateu te je osvojio europske i svjetske medalje (Šantl, 2017:34). U biografiji, na svojoj službenoj stranici¹ navodi kako se karateom bavi povremeno, koliko mu vremenske obaveze akademika i pisaca dopuštaju te da je zahvaljujući karateu upoznao suprugu s kojom živi na Trešnjevci, zajedno s njihovom troje djece (Šantl, 2017:24).

Kreativnim pisanjem Novak se počeo baviti u ranoj mladosti, prvi roman „Obješeni“ pisao je tijekom studiranja, a roman je izdan 2005. godine. Tematski se odnosi na ljubavni trokut studenata, odnosno Novak je inspiriran osobnim događajima koji uključuju izdaju i gubitak vjere u ljubav (Novak, n.d.). Knjiga je pisana četiri godine, a izdala ju je biblioteka Insula² locirana u gradu Čakovcu. (isto, n. d.). U intervju emisije Podcast Inkubator³ sam autor

¹ Na internetskoj stranici „Kristian Novak“; pisac je objavio vlastitu biografiju u rubrici „Tko sam“ te navedena stranica sadrži sve podatke vezane uz nastanak, objavu, reakcije javnosti, nagrade i kazališne adaptacije romana <http://crnamatizemla.com/> Pristupljeno: 4.8.2020. 10:05

² Biblioteka Insula, odnosno Grad Čakovec godišnje raspisuje natječaj za neobjavljivane rukopise pisaca koji imaju prebivalište na području Međimurske županije <https://medjimurjepress.net/kultura-i-obrazovanje/natjecaj-za-objavljivanje-knjiga/> Pristupljeno: 4.8.2020. 11:08

³ Podcast Inkubator je neovisna video emisija, koja progovara o aktualnim temama <https://podcastinkubator.com/>

za svoje djelo kaže da nije bilo prodavano dalje od šire okolice mjesta tiska te da je u to vrijeme isprobavao pripovjedne tehnike.

Hrvatska javnost, uključujući onu profesionalnu i laičku nazvala je Novakove romane velikima, kako tematski tako i konstrukcijski. Put takvom formiranju mišljenja javnosti otvorio je Novakov drugi roman naziva „Črna mati zemla“. Proces pisanja kao i kod prethodnog djela trajao je četiri godine. Godine 2013. objavljeno je prvo izdanje u nakladi izdavačke kuće Algoritam, sljedeće ga je godine T-portal proglasio najboljim romanom. Drugo izdanje objavila je naklada OceanMore 2017. godine kada je i praizvedena kazališna produkcija Zagrebačkog kazališta mladih, a filmska adaptacija je u tijeku (Odlična Novakova 'Črna mati zemla' ponovo izlazi, a ima i novu naslovnicu, 2017). Novak navodi kako je konstrukcija romana nastala na temelju tri motiva iz njegovog osobnog života koja su mu u datom trenutku zaokupila misli, a time i vrijeme. Prvi je motiv gubitak roditelja u ranom djetinjstvu što je Novaku kao i njegovom protagonistu uzrokovalo svojevrsnu osobnu traumu. Drugi je motiv broj nerazjašnjenih samoubojstava u Međimurju, kojih ima i danas. Treći je motiv pitanje sjećanja, kako ono proživljeno kola u pojedincu u nepovezanim slikama, kako sjećanje oblikuje pojedinac, a kako masa i je li ono svojevrsna tehnika pripovijedanja podložna vanjskim utjecajima (Novak, n.d.).

Roman se sastoji od pet poglavlja: Proslov, Sakupljači sekundarnog otpada, Kako nacrtati učomas, Kutije za bijes, Epilog te se u radnju se uvodi introspekcijom. Mjesto radnje, u sadašnjosti, je grad Zagreb, a u prošlosti sjeverozapadna Hrvatska, točnije dio Međimurja uz rijeku Muru.

Proslov, prvo poglavlje u romanu, navodi podatke svojevrsne studije slučaja koju je djelomično provelo dvoje psihologa sve dok joj se aktivno nije posvetila jedna sociologinja i jedna antropologinja. Naglasak navedenoga je u pronalasku uzroka koji je prethodio nizu samoubojstava, čak njih osam u periodu od nešto manje od dva mjeseca u 1991. godini, u omanjem međimurskom selu. U obzir se uzima činjenica da nitko među žrtvama nije imao psihopatoloških problema/simptoma te mogućnost utjecaja zajedničkog straha tj. kolektivne paranoje. Anketirano je nešto manje od devedeset ispitanika koji navode moguće realne (utjecaj prirode, alkoholizam, nezaposlenost, nepoznat ubojica, sotonistička organizacija, homoseksualnost) i nadnaravne (neumrla tijela, prokletstvo umrloga, tajanstven utjecaj malog dječaka) uzroke samoubojstva.

„Činilo mi se je ka smo svi betežni, ali nišči ne zna (...) nišči ne zeme f pamet ka ima

toto bolest, ftrgne se nekaj v njemu i onda se (...)zakole. Dok se je zaklo jeden človik, to je bila njegova bolest. Dok ih se je zaklalo štiri ali pet, to je bila bolest cejluga sela.“ (Novak, 2017:13)

Sakupljači sekundarnog otpada, drugo poglavlje u romanu obuhvaća tri sadašnjosti Matije Dolenčeca. Prva sadašnjost odnosi se na Matiju koji je nezadovoljan svojim uredskim poslom, pokušajima literarnog stvaranja, ljubavnim životom, odnosno prazninom koju je za sobom ostavila njegova bivša djevojka Dina. Druga sadašnjost je presjek odnosa kakav je uspio stvoriti i razoriti s Dinom, dok je treća sadašnjost prvi korak prema otkrivanju Matijinog djetinjstva potisnutoga sjećanjem.

„Promatrao je sebe kako postaje lešinarom, sakupljačem sekundarnog otpada. Priznao si je da nije bio ništa drukčiji nego Pajdo koji se sa svojom ekipom već mjesecima muvao po kvartu. Takvi nemilice eksploatiraju otpad iz tuđih života, iskorištavaju sve što im dođe pod ruku i nije ih briga čiju će žrtvu staviti na pijedestal, čiju će sramotu razviti kao zastavu i ismijati. Nije ih briga za ljude kojima su uzeli, prokleti bili sakupljači sekundarnog otpada. Njihova pasivna bezobzirnost, njihova bezbrižna drskost.“ (Novak, 2017:64)

Kako nacrtati učomas, treće poglavlje započinje mračnim mitom o svečarima⁴, a nastavlja se traumom djeteta koje si ne može objasniti pojam smrti i što dolazi nakon nje. Matija niže mogućnosti o očevom odlasku, ni jedna od njih nije smrt, tijekom toga ostaje bez prijatelja, priviđa događaje, imaginarne prijatelje, ozljeđuje sebe i životinje, postaje izopćenikom u društvu.

„Djeca se nisu smijala, samo su gledala u čudu i nelagodi. Kao da me se boje, kao da im se gadim. Onako kako svi želimo promatrati ljude s kojima nešto nije u redu, kojima fali neki dio tijela ili koji naprosto ne dostižu mjeru ljudskosti.“ (Novak, 2017:168)

Kutije za bijes, četvrto poglavlje govori o procesu preobrazbe iz socijalističkog u kapitalistički sustav, događajima prije i poslije svakog i svakog sljedećeg samoubojstva te dnevnim, nevidljivim patnjama onih koji su ih počinili.

„Nismo znali što točno misliti o ljudima koji su digli ruku na sebe. Bili su prokleta tajanstveni jer su nam bili bliski, a vidjeli nešto nama nevidljivo. Sada samo svi jedni u drugima, gledajući se ravno u oči i slušajući svaku riječ, tražili klicu smrti. Istodobno smo bili svjesni i tuđih pogleda na nama samima, pa je sve to rezultiralo hinjenim

⁴ Svečar je onaj koji slavi, u kontekstu romana radi se o narodnoj legendi prema kojoj su svečari bezglava tijela divljaka bez domovine - ubojica i pljačkaša, na koje je Bog poslao anđele kako bi zaštitio vjerne seljane kojima je darovao plodnu zemlju uz Muru (Novak, 2017:95-98)

veseljem i glumljenom željom za životom. Prekrivali smo, svaki na svoj način, sumnjičavost i strah.“ (Novak, 2017: 228)

Epilog, peto poglavlje završava konverzacijom Dine i Matije, odnosno njegovim potpunim otkrivanjem zaboravljenoga.

„Jer, samo je jedno sigurno – zaboravljeno se vraća samo od sebe. Ne može drugačije. (Novak, 2017: 274)

Novakovi aduti u književnom stvaranju su pripovijedanje, odnosno pripovjedne tehnike, zatim kajkavski idiom koji prema Kovaču (2018:7) ravnopravno akumulira sa standardnim hrvatskim književnim jezikom te Međimurje, lik Međimurca. Navedeno je primjetno i u Novakovom trećem romanu „Ciganin, ali najljepši“, koji je također objavila naklada OceanMore, nakon njegova četverogodišnja stvaranja, 2016. godine, za koju je autor 2017. godine dobio čak tri prestižne nagrade – ponovno nagradu T-portala za roman godine, „Ksaver Šandor Gjalski“ i „Fran Galović“. Iste je godine praizvedena predstava HNK-a u Zagrebu, a djelo se također planira adaptirati u seriju (Barbarić, 2019). Novak u intervjuu⁵ navodi kako je pripovijedanje ono primarno što njega zanima, sekundaran je lik u problemu i njegova transformacija kroz priču, zatim introspekcija je ono od čega u pisanju kreće, uz spomenuto ne preferira književnost koja maltretira jezik, odnosno gdje je jezik u prvom planu jer se time prekriva narativ. Iz obrazloženih, specificiranih razloga za svakog od pripovjedača u „Ciganina, ali najljepšeg“ stvorio je drugačiji stil pripovijedanja.

Novak je javno izložio Međimurca, ogolio je njegov karakter i osobnost, odnos spram samoga sebe i spram drugačijega od sebe. Često je sjeverna Hrvatska u medijima prikazana/ ispada u oku gledatelja i slušatelja, ovisno o kojem mediju se radi, kao zaostali, odvojeni dio Republike Hrvatske. Lokalni mentalitet navedene regije nije znatno drugačiji od regionalnog mentaliteta, no samo narječje koje je neizvornom govorniku teško razumjeti čini stanovnike navedenog područja, udaljenijima od ostatka države. Kristian Novak u intervjuu⁶ navodi kako je odlično to što će se predstava temeljena na njegovom istoimenom romanu izvoditi diljem regije kako bi se ostatku približio izvorni međimurski idiom, regionalni „način“ života i društveni problemi s kojima se taj kraj suočava, koji su primjenjivi na cjelokupno suvremeno hrvatsko društvo.

Odnos mjesta, vremena i radnje ovog djela slojevitiji je i zamršeniji nego kod

⁵Ponovno se radilo o video emisiji Podcast Inkubator, intervju je dostupan na: https://www.youtube.com/watch?v=g8jbWFXu_4&t=291s Pristupljeno: 6.8.2020. 16:28

⁶Intervju Kristiana Novaka u emisiji „Ljetna pozornica“ Dubrovačke televizije, intervju je dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=4uWL0b6QVOs> Pristupljeno: 6.8.2020. 19:00

prethodnog djela. Što stvara poteškoću kvalitetnog sažimanja radnje. Roman sadržajno obuhvaća sedam poglavlja od kojih šest nose imena fobija (1. Ojko-fobija, strah od poznatog, 2. Spektrofobija, strah od vlastita odraza, 3. Ankilofobija, strah od paraliziranosti, 4. Tripofobija, strah od rupa, 5. Decidofobija, strah od izbora, 6. Simetrofobija, strah od simetrije), a samo jedno ime uživanja (7. Nekrofilija, uživanje u promatranju mrtvih) te se svako od njih sastoji od nešto više ili nešto manje od deset potpoglavlja.

Prvi narativni tok prati Milenu, ženu srednjih godina, koja dolazi živjeti u rodno selo nakon godina izbjivanja. Uzrok njena povratka tipične su životne nedaće poput rastave braka, problema na radnom mjestu i sl. Kroz neko vrijeme upušta se u ljubavnu vezu s mladim Romom te počinje pružati otpor ustaljenom mišljenju i načinu života u zajednici, istovremeno pokušavajući opstati.

„Znaš, imam problem s mjestima koja dobro poznajem. Bude u meni abnormalan strah da ću se stopiti. Poznato mi prijeto da će me zamrznuti u vremenu, lišiti me mogućnosti da se mijenjam, od čovjeka me čini predmetom, na ugodu drugim predmetima.“ (Novak, 2017:39)

Drugi narativni tok prati izbjeglicu Kurda Nuzata iz Mosula koji tijekom izbjegličke krize nastoji doći do zapadne Europe, ostavljajući za sobom svoje voljene. Na svojoj koži tijekom puta, pa i prije njega, osjeća kako je lako od humanog bića postati predmet izživljavanja za nehumane.

„Reći ću ti nešto. Pogledaj oko sebe: kvarni vladaju, ne pitaju nikoga zaslužuju li to! A ovi što pokušavaju biti čisti jedu iz kanti za smeće i buše krvave žuljeve da bi mogli dalje bježati.“ (Novak, 2017:136)

Treći narativni tok prati Sandokana/Sandija mladog Roma koji živi na granici gdje se dodiruju romsko i neromsko stanovništvo. Nastoji se nositi s dvostrukom diskriminacijom, odnosno neprihvatanjem od strane svojih, ali i svih ostalih. Upušta se u ljubavnu vezu s Milenom, koja mu u život unosi dodatne društvene probleme; njegova je želja nestanak barijera etničke hijerarhije, no od toga, veća je želja za slobodom i mirnim životom tamo gdje nije bitno odakle dolazi.

„Ja... Ignac Sandi. Sandi se ja zovem – točno tako mi je rekao. Dva puta „ja“, kao da želi uvjeriti da on sam sebi doista pripada. To me nekako rastužilo.“ (Novak, 2017:45)

Četvrti pripovjedni tok prati mladog „konferencijskog“ policajca Plančića koji je zadužen za PR tijekom istrage, njegov su predmet interesa lažne informacije u medijima, sukobi na društvenim mrežama i na prvom mjestu, kredibilitet policije.

„Nama se upravljalo s nekoliko strana, cijelo to vrijeme. Od nas se očekivala dovoljno

dobra priča, ona koja će svjedočiti o ovoj zemlji kao o civiliziranome mjestu, kopčać.
Neka nakon koje ljudi mogu ugasiti telku i otići spavati.“ (Novak, 2017:177)

Tako je Novak razložio težinu veznika, od tri slova, riječi ali.

3. Suvremeno hrvatsko kazalište

Određenjem definicije kazališta može se naići na problem, s obzirom na „težinu“ i utjecaj same kulturne institucije na okruženje kao i njezino supostojanje s okruženjem u kojem egzistira. Teatrolozi tijekom čina definiranja kazališta navode nekoliko objašnjenja. Navode kako je kazalište više od kulturne institucije s obzirom na obrazovnu, odgojnu, političku funkciju koju može imati. U *Hrvatskoj enciklopediji* kazalište je definirano: „Zgrada ili bilo kakva građevina, odnosno posebno obilježeno mjesto za izvedbe predstavljačkih umjetnosti (drama, opera, opereta, balet); ustanova, tijelo ili umjetnička skupina koja priprema kazališne predstave; u širem smislu umijeće, odnosno umjetnost predstavljanja; može značiti i opus dramskog pisca, glumca ili redatelja.“ (Kazalište, Hrvatska enciklopedija, n.d.). Teatrolog i akademik Boris Senker (2010:7) suvremenim označuje sljedeće: „*Suvremena* je svaka ona ljudska djelatnost ili društvena pojava što pripada razdoblju koje neka ljudska zajednica doživljava kao „svoje doba“.“ Sukladno navedenome i utvrđivanje značenja suvremenoga može stvoriti peripetije oko onoga što je ispravno, znanstveno općeprihvaćeno. Prema tome, u različitoj se literaturi navodi što je suvremeno hrvatsko kazalište, ovisno kada je literatura pisana. Katkad autori navode kraj 19. stoljeća, zatim razdoblje između 50ih i 70ih godina 20. stoljeća te razdoblje poslijeratnih drama 90ih godina. U ovom će se poglavlju suvremeno hrvatsko kazalište odnositi na problematiku na koju se nailazi tijekom ovog desetljeća 21. stoljeća.

Darko Lukić teatrolog, dramaturg i akademik (2010:2) navodi kao važne čimbenike odnosa kazališta i okruženja; vrijeme, prostor i mjesto. Te odrednice nisu isključive niti određuju kazalište kao takvo. Kazalište je svojstven pojam ljudskoj civilizaciji, time i kulturi. Može se razlagati/primijeniti na nekoliko područja ljudskog života, odnosno studija o čovjeku. Krećući od antropologije, do sociologije, do pronalaska psiholoških elemenata u izvedbi, načinu izvođenja, prihvaćanja izvedenog čina te njegovoj primjeni u realnom životu izvan granica kazališta, kazalište je prije svega segment kulture, podložan promjenama, utjecajima i društvenim previranjima. Shodno tome, suvremeno hrvatsko kazalište nastajalo je učinkom: globalizacije, nacionalnog određenja, ratnih sukoba, kapitalizma, demokracije, interkulturalne komunikacije, medija, ideologija i dr.

U takvim okvirima nastaju predstave „Črna mati zemla“ Zagrebačkog kazališta mladih, u režiji Dore Ruždjak Podolski, čiji tekst potpisuje Tomislav Zajec i „Ciganin, ali najljepši“ Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, redatelja Ivice Buljana i autora dramatizacije Ivora Martinića. Predstave su to koje pobijaju konstatacije o maloj posjećenosti kazališta, s obzirom

da je interes publike bio velik i konstantan zahvaljujući kvalitetnom provođenju kulturnih politika i oblikovanju kvalitetnog kulturnog proizvoda.

U tom smislu Lukić u svome djelu „Kazalište, kultura, tranzicija“ piše: „Prema prirodi ljudske psihologije svi osobno kao konzumenti najčešće biramo ono što nam je poznato (...) i zato je strategijama kulturnih politika nužno poticati i razvijati takvo kulturno okruženje koje informira i educira, proširuje obzore i budi intelektualnu radoznalost, kako bi ono što poznajemo (pa tako i želimo) bilo znatno složenije i šire postavljeno od onoga što nam medijska buka nameće kao sustave poželjnih vrijednosti.“ (Lukić, 2011:40)

Predstave „Črna mati zemla“ i „Ciganin, ali najljepši“ mogu se uzeti kao ilustracija Lukićeva gornjeg citata.

Uprizorena scena pedofilije u predstavi „Črna mati zemla“ krivo je protumačena od strane javnosti i medija. Definirana kao bolest iz reda duševnih poremećaja; spolna, nastrana sklonost odraslih prema djeci neovisno o spolu (Pedofilija, Hrvatska enciklopedija, n. d.). Izložena publici na sceni Zagrebačkog kazališta mladih, opisana čitatelju istoimene knjige izazvala je mučninu, gađenje, grčenje, odvratanje pogleda tijekom izvedbe. Cilj nije bio promicanje pedofilije niti pornografije – za to je Novak bio optuživan izlaskom knjige, premijerom predstave (Novak, 2016). Usporedno s Lukićevim prethodno navedenim objašnjenjem kulturnih politika i kulturnog okruženja, bila upravo educirati i informirati hrvatsko društvo da pedofilija postoji kao njegova negativna i nepoželjna sastavnica. Potrebno je o njoj progovarati jer je često zanemarivana tema problema suvremenog društva, ne samo hrvatskog. Zbog polemike koju može izazvati, javnost često odbija o njoj govoriti. Zatim golišave scene „Ciganina, ali najljepšeg“ osuđivane kao nepotrebne i suvišne u Hrvatskom narodnom kazalištu, nisu vulgarizam, nisu degutantno (Pavić, 2018), već prikaz čovjeka u njegovoj najprirodnijoj pojavi i stanju. Može se nazvati pokušajem normalizacije nagog/prirodnog ljudskog tijela. Kazalište je u navedenom slučaju ponovno imalo ulogu edukatora koji nastoji proširiti obzore publika u smjeru postojećih problema u njihovoj svakodnevnici. Lukićev spomen buđenja intelektualne radoznalosti ovdje se može odnositi na kazalište kao kulturno okruženje koje je prikazalo različite etničke manjine što publiku može potaknuti na dublju analizu ne samo vlastitog, već i drugih društava s kojima supostoji.

Kazalište funkcionira utjecajem kulturnih politika na njegovu strukturu, odnosno hijerarhiju upravljanja kulturnom institucijom što na kraju rezultira oblikovanjem određenog kulturnog proizvoda i njegovom konzumacijom. Nastanak kazališne predstave obuhvaća postupak detektiranja problema u društvu i educiranja o njemu, ovdje se može povući paralela s educiranjem o kulturnim politikama. Lukić navodi sljedeće „Educiranje je duga i ključna

sastavnica u procesu oblikovanja kulturnih politika koji nam je prijeko potreban, a sastoji se od najmanje 5 stupnjeva: 1) postizanje svijesti o problemima, 2) stjecanje znanja o tome kako probleme rješavati, 3) primjena stečenih znanja, 4) postizanje očekivanih rezultata, 5) korištenje postignutih rezultata.“ (2011:40) Njegov fokus je usmjeren na oblikovanje kulturnog proizvoda koji je sastavni dio kulturnog okruženja i utječe na kulturne politike. Osim na djelovanje kazališta kao jednog dijela kulturnog okruženja, njegovo promišljanje o educiranju primjenjivo je na samu kazališnu predstavu, kao krajnji produkt navedenog umjetničkog izražavanja. Kroz proces educiranja jednako prolaze prema Senkeru (2010:18-19), kazalište koje označava sudionike u pripremi i realizaciji predstave te kazalište koje označava publike te ono koje podrazumijeva posljedice i odjeke izvođenja predstave. Posljednje se može odnositi na individualne doživljaje, stručnu kazališnu kritiku te odjek u medijima. Nakon procesa educiranja u kulturnoj instituciji-kazalištu, konzumacije kulturnog proizvoda, publike imaju mogućnost utjecaja na okruženje izvan nje. „Zbog toga bi se u odlučivanje o tome želimo li biti društvo izvrsnosti ili mediokritetsko društvo, osim političara, svakako morala uključiti i šira (kulturna) javnost.“ (Lukić, 2011:30)

Suvremeno hrvatsko kazalište kao i sva „povijesna“ kazališta imaju problem miješanja ideologije u izvedbene prakse i ograničavanja umjetničkih sloboda. „Kazalište se uvijek nalazi i događa u društvu, a društva su uvijek impregnirana ideologijama, tako da se ideološki utjecaji mogu čitati na kazalištu u vrlo vidljivim, materijalnim tragovima. Dvije osnovne skupine pokazatelja očituju utjecaje ideologija na kazalište – kazališne građevine kao javni objekti, i kazališni protokoli, različiti sustavi pravila, običaja i oblika ponašanja.“ (Lukić, 2011:155) Lukić objašnjava ideologiju kao sljedeće: „u svom temeljnom, posve neutralnom smislu označava neki koherentan skup društvenih vrijednosti, vjerovanja i značenja (kakvi su, primjerice, katoličanstvo, socijalizam, vegetarijanstvo). (...) U današnje vrijeme, posebno u raspravama vezanim uz umjetničko djelovanje, pa tako i uz kazalište, češće se rabi u marksističkom smislu tog pojma, kao koncept koji se odnosi na vrijednosti, vjerovanja i značenja dominantne, vladajuće klase. U sociologiji od Marxa do danas pojam ima isključivo pozitivno ili isključivo negativno značenje, kao određeni svjetonazor različit u odnosu na protivnika/protivnike. Takav utjecaj na tumačenje pojma izvršila je vremenom politika.“ (Lukić, 2011:152). Duško Sekulić, hrvatski sociolog, navodi nacionalizam kao jednu od dominantnih ideologija suvremenog svijeta, čiji intenzitet jača u doba postmoderniteta, koja sudjeluje u oblikovanju društva. Napominje kako je raspad komunizma pogodovao nacionalizmu „kao dominantnom motivatoru kolektivne akcije u zemljama u transformaciji“ (Sekulić, 2004:201).

Utjecaj nacionalističke ideologije na stavove ljudi vidljiv je u njihovim reakcijama na navedene kazališne predstave. Primjer toga je debata o kazališnim predstavama u emisiji Peti dan.⁷ Predstavu „Črna mati zemla“ komentirali su: Nino Raspudić, Marija Selak, Rada Borić, Boris Jokić i Luka Popov. Borić, pretežno Jokić, istaknuli su osim elemenata izvedbe, važnost koju predstava ima u suvremenom hrvatskom kazalištu i prijepore društva u cjelini. Prema riječima Borić, scene predstave simbolično su vrlo važne, kao i prikaz funkcioniranja jednog mjesta, osjećaj krivnje koja može živjeti u dječaku, jezik likova koji prikazuje bogatstvo hrvatskog govora. Jokić tvrdi da je knjiga „Črna mati zemla“ kapitalno djelo hrvatske književnosti za koje se mislilo da ga je gotovo nemoguće pretvoriti u dramski tekst. Navodi kako Hrvatska nije propala i izgubila suverenitet dok postoje ovakve knjige, kao ni hrvatsko kazalište dok postoje ovakve predstave. Ističe kako ne treba bježati od mračnih stvari već ih treba ogoliti. Selak, Raspudić i Popov, ideološki drugačije orijentirani, ne dijele njihovo mišljenje. Za Selak su pozitivni izvedbeni elementi: gluma, mimika, geste, scenografija, melankolija prisutna u zaboravljenom Međimurju i prikaz podvojenosti dječjeg svijeta. Kao negativno navodi scenu pedofilije, koju smatra potrošenim motivom zapadnjačke produkcije, kao element predstave za nju to nije niti hrabro niti novo. Raspudić navodi previše muke za nedovoljan završni rezultat, nepostojanje katarze; režiju, glumu i glazbu navodi kao pozitivno, a najslabiji element za njega je dramski tekst. Popov dijeli slično mišljenje, velika mučnina cijele predstave ne donosi katarzu, u temi organskoga društva i tradicionalne obitelji ne vidi nikakvu poantu, predstavu ne preporuča. Prema njegovom mišljenju kvalitetnije vrijeme može se provesti u kinu gledajući *Blockbustere*, iako ih sam ne voli.

Shodno navedenom, neovisno kako komentatori vide društvo ponaosob, ovisno o političkim i drugim nazorima, trebali bi dozvoliti prostor kulturnoga dijaloga (među osobama koje drugačije poimaju što je kultura) u vidu onoga što se izvodi u kulturnim institucijama. Često je kritika i mišljenje nestručnih osoba koje doživljavaju izvedbene, likovne umjetnosti ograničena i nalikuju na političku debatu koja se svodi na optuživanje i navođenje negativnoga izvan granica koje nalaže pristojnost. Stoji da ideologija utječe na kazalište i da kazalište djeluje u ideologiji jer supostoje kao i kazalište i društvo, no nužno je prilikom ocjene značaja umjetničkog djela, u ovom slučaju predstave, staviti naglasak, tijekom promišljanja o viđenome na promjenu i značaj koje ono donosi. Ljudi su svjesni da suvremeno hrvatsko društvo ne funkcionira dobro i zato trebaju nastojati omogućiti kulturnim sadržajima slobodu prostora izražavanja određenih

⁷ „Peti dan“ je razgovorna emisija u produkciji Hrvatske radio televizije, koja obrađuje aktualne teme raznih područja vijesti, komentatori se u posljednjem dijelu emisije kritički osvrću na prethodno zajednički odgledanu predstavu URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UZVvx1Nr9dc&t=30s> Pristupljeno: 22.8.2020. 21:50

društvenih problema.

Osim navedenog, prema mišljenju dramaturga i kazališnog kritičara Matka Botića dva su osnovna problema: „s jedne strane očito je potpuno netransparentno i nepošteno dijeljenje ono malo novca raspoloživog za kulturu, tako da veliki mastodonti pojedju ogromnu većinu, a nezavisna scena dobiva mrvice, a s druge – primjetno je odsustvo umjetničke hrabrosti i želje za rizikom bilo koje vrste“ (Hribar, 2012). Navedeno podrazumijeva utjecaj vlasti na kazalište u okviru moći, subvencioniranja i donošenja odluke o mogućim zabranama, cenzuriranju, Lukić još navodi „ili pak prihvaćanjima, osudama s pozicija procjene 'domoljublja' ili 'ćudoređa' koje u pravilu procjenjuje državna ili vjerska vlast (razumije se, isključivo s pozicija sukladnosti njezinim vlastitim sustavima vrijednosti)“ (Lukić, 2011: 146)

Referirajući se na Botića, nedostatak hrabrosti i rizika kod postavljanja kazališnih predstava može se upravo odnositi na zabrane, kao primjer mogu se navesti predstave kazališnog redatelja Olivera Frljića. Njegove predstave često imaju u novinskim člancima epitet kontroverzne, zabranjivane ne samo u hrvatskim već i kazalištima regije, na meti osude vlasti i crkve. Ujedno cenzura njegovih djela primjer je svim ostalim kazališnim redateljima i redateljicama koji bi bili voljni poduzeti slične korake u inovaciji i proširenju vrsta kazališta. „Ako je u vremenu poslije Perikla još bilo moguće snatriti o društvenoj katarzi, jer je potreba za kazalištem kao modelom svijeta predstavljala snažan čimbenik društvene samosvijesti – danas takve sljubljenosti umjetnosti i života nema, pa samim time nema ni mehanizama koji bi omogućili prosječnom suvremenom gledatelju da iz Euripidova testa drame, ili Frljićeva teksta izvedbe – svejedno iz koje od tih dviju mogućnosti – izvedbe bilo kakvu pouku. Frljićev teatar može izazvati, ali taj izazov ne može dovesti do društvene katarze, ako ni zbog čega drugoga, onda već i stoga što je u Hrvatskoj teatar zapravo nepotreban. Društvo ne treba modalne svjetove kazališne vrste jer je u sebi otkrilo motor vlastite spektakularizacije. Hrvatsko je društvo najzbiljskije u svojim spektakularnim lažima.“ (Petlevski, 2010:207) Kao slikovito pojašnjenje utjecaja vlasti može poslužiti citat kojeg navodi književnica i teatrologinja Helena Peričić (2008:128) iz knjige, „Proljeća Ivana Galeba“ Vladana Desnice: „Čovjek nosi u sebi nekakve svoje ideje, zanose, težnje, stremljenja, šimere. Ali kad se ideje 'ovaplate', kad se šimere 'konkretiziraju', kad se težnje i stremljenja 'odjelotvore' tad započinje jad. Jučerašnja naša stvar, dijete naših snova, tvorevina naših ruku, postane nešto iznad nas, nešto što nas podčinjava sebi i upliće u svoje ciljeve i interese. Naspram konkretnom živom čovjeku diže se na horizontu grdna prijeteća sjenka njegove vlastite apstrakcije (...) Država, kao živ i za život sposoban organizam, snabdjeven svojim vlastitim apetitima i svojim vlastitim nagonima za održavanje, sasvim prirodno stremi k ostvarivanju ciljeva i misija i interesa svojstvenim organizmima tog

reda.“

U Hrvatskoj postoji također problem estradizacije kazališne predstave, o suvremenom hrvatskom kazalištu u tom pogledu piše Jasen Boko (2003:130-133) koji upozorava na činjenicu da kulturni događaj u vidu premijere, postaje zanimljiv medijima i javnosti ako sadrži estradne elemente. Važnija pitanja su tko je bio i što je nosio od toga što je gledao i kako je razmišljao o gledanome. Uz primaran problem, Boko navodi nedostatak novina o kulturi i kulturnih priloga, svega nekoliko stranica dnevnih novina sadrži rubriku s vijestima iz kulture. Boko kao uzrok takvoj situaciji navodi tržište i motiv stvaranja profita. U suvremenom hrvatskom kazalištu nedostaje feminističke, zatim queer teorije i kazališta improvizacije. Ako i postoje predstave te tematike i vrste, to je tek u povojima, na nekakvom samom početku nastajanja i afirmiranja kao takvoga. U raznovrsnim tematikama i nešto avangardnijim izvedbama prednjači Zagrebačko kazalište mladih.

4. Suvremeno hrvatsko društvo i marginalizirane skupine

U svome tekstu književnik i društveni kritičar M. Jergović zapisuje: „U romanu je sve moguće, dok je u kazalištu moguće samo ono što stane na scenu. (...) Kazalište raspolaže samo prostorom scene, vremenom predstave i ograničenim spektrom iluzija pomoću kojih se šire prostori i produžava ili fragmentira vrijeme. Ništa nije toliko daleko od teatra, od njegova jezika i smisla, kao pravi, veliki roman. Veliki roman je antiteatar.“ (Jergović, 2017:162) Sukladno tome HNK Zagreb i ZKM uprizarili su većinu društvenih pitanja koje Kristian Novak u romanima raščlanjuje i sistematizira unutar likova i njihovih zajednica. Vrijedi naglasiti da se pitanja humanosti, sukoba identiteta, licemjerja, ksenofobije, nepotizma, korupcije, stereotipa, predrasuda, izbjegličke krize/izbjeglica te romskog pitanja dotiče „Ciganin, ali najljepši“, dok „Črna mati zemla“ propituje tranziciju, samoobmanu, utjecaj kolektiva, pedofiliju, nasilje, ekologiju i depresiju.

Sva gore navedena pitanja opisuju stanje hrvatskog društva i njegove goruće probleme. Problematika određenja etničnosti, identiteta, utjecaja i okolnosti njihova nastanka predmet je i polemika mnogih znanstvenika. U današnjem, uvjetno rečeno modernom i globaliziranom, svijetu potrebno je s oprezom govoriti o spomenutom, no za potrebu lakšeg rezimea suvremenog hrvatskog društva, ovdje će biti zanemarena prirodna fluidnost označenoga izložene problematike. Vezano uz predstavu „Ciganin, ali najljepši“, može se govoriti o:

- 1) kurdskom, arapskom odnosno izbjegličkom identitetu,
- 2) romskom identitetu i
- 3) hrvatskom identitetu⁸, preciznije rečeno o problemima tih identiteta u okvirima suvremenog hrvatskog društva.

Pitanje izbjegništva konkretno se u predstavi odnosi na Nuzata i Azada, u realnom životu odnosi se na izbjegličku krizu od 2015. godine do danas, koja je zahvatila i Hrvatsku, na izbjegličkoj ruti prema Zapadnoj Europi, uzrokovana ratnim previranjima na Bliskom istoku. Problematika je sljedeća: izbjeglice gube svoj dotadašnji socijalni identitet, odnosno dolazi do uništavanja njihovog socijalnog života te bivaju diskriminirani i kriminalizirani u azilantskim zemljama koje im trebaju pružiti osjećaj pripadnosti. Oduzeta su im zajamčena prava i gurnuti su u zonu izvanrednog stanja. Postoji nekoliko načina kojima se ovakvo stanje može izbjeći: izbjegavati velike organizirane skupine izbjeglica, smanjiti policijsku dominaciju, zapošljavati izbjeglice, postupno privikavati izbjeglice na nov način života (nikako ga ne nametati),

⁸ Sličnu podjelu identiteta navodi Miljenko Jergović, ali referirajući se na knjigu „Ciganin, ali najljepši“ <https://www.jergovic.com/subotnja-matineja/prica-o-ljubavi-mrznji-i-izbjeglistvu-i-o-upravo-ovom-trenutku/>
Pristupljeno: 15.8.2020. 20:03

socijalna komunikacija lokalnog stanovništva i pomoći izbjeglicama sredstvima iz humanitarnih resursa (Petrović, 2016:331-332). Migracijom, oni ne mijenjaju samo svoju domovinu već i način života što uzrokuje stanje šoka. Posljedice tog šoka mogu biti psihičke i fizičke što može dovesti do otpora azilanata da prihvate socijalnu podršku. Tradicionalne različitosti velik su segment međukulturalnog nerazumijevanja među izbjeglicama i stanovnicima Republike Hrvatske. Prvi i osnovni problem raspoznaje se kod religijskih običaja i samog odgoja izbjeglica. Iako su stanovnici, odnosno azilanti u nekoj drugoj zemlji oni ne napuštaju svoje vjerske zakone. Pored kulturnog šoka, izbjeglice doživljaju i jezični šok. Samim iseljavanjem doživljavaju svojevrsni stres čime im se smanjuje sposobnost za prilagođavanje novoj sredini kao i za učenje novog jezika koje im se nameće. U medijima je stvorena vizualna reprezentacija izbjeglica gdje su prikazane kao jadne i agresivne gomile koje hrle na vrata Europe: „Na tim slikama dominiraju spektakli anonimne tjelesnosti koji prikazuju tu čistu, sirovu ljudskost. Prikazana tijela su očišćena od bilo kakvih kvaliteta, izraza lica, oznaka, govora ili kulturnih oznaka. Obično se prikazuju u kaotičnim gomilama kao nabacana crna tijela, more ljudstva, zbijene mase.“ (Petrović, 2016:333) Tada se društvo podijelilo na one: 1) koji ih mrze, a ne znaju zašto (strah od nepoznatog), 2) koji ih smatraju ljudima jednakima sebi, 3) koji na njima žele zaraditi, doći do bolje pozicije u društvu. Bilo je slučajeva kada se prijevoz migrantima naplaćivao više nego je dozvoljeno ili su bili prevoženi neregistriranim vozilima kako bi se iskoristila krizna situacija.

U odnosu na okolne zemlje hrvatska je vlast prema izbjeglicama postupala uljudno, dozvolivši im zadržavanje u kampovima dok su humanitarne udruge nastojale imigrantima priskrbiti osnovne potrepštine, sve do zatvaranja granica i pojačanih policijskih mjera. Problem je nastao i na modernim komunikacijskim sredstvima današnjice, društvenim mrežama, gdje se nerijetko može vidjeti širenje ksenofobije, govor mržnje i protivljenje ekstremne nacionalne desnice. Put koji podrazumijeva izbjeglištvo često se odnosi i na pitanje humanost, odnosno nehumanost. Što je jedno od velikih pitanja današnjice kakav je zapravo individualac kao čovjek? Osobe koje su pred ratnom opasnosti primorane napustiti vlastitu zemlju, odlaze na put bez ili s vrlo malo stvari, bez kojih ostaju jednako kao što ostaju bez novca koji uglavnom troše na ilegalan prijevoz kamionom, cisternama, gumenim čamcima i sl. Stoga ih vrijeme na putu pretvara u nešto što doista nisu i s vremenom postaju osuđeni poduzimati kriminalne radnje kako bi preživjeli.

Dušan Bućan koji je u predstavi „Ciganin, ali najljepši“ utjelovljuje Nuzata izgovara sljedeće: „Ne mogu ti reći istinu, Dilara, oprosti. Ne mogu ti reći da nisam dobro. Ne mogu ti reći nekoliko sati nakon što sam spasio Azada, opljačkali i uzeli sve vrijedno. Novac, mobitel,

sat. Nemam ništa. Ne mogu ti reći da sve manje sličim na putnika, sve više na beskućnika. Hlače bole kad spavaš u njima. U guzici me žiga, svako je sranje u gužvi i da te netko ne vidi. Kako ću ti reći da se ne perem, da je sol na mojoj koži bijela mrlja, kao da po meni rastu lišajevi. Prepone su mi upaljene i ljubičaste, stopala kvrgava. Kako ću ti reći da se pitam što ću ja u Europi, Dilara.“ (Martinić, 2017:75)

Povijest Roma u Hrvatskoj nije dovoljno istražena zbog nedostatka vjerodostojnih povijesnih izvora. Prvi puta se spominju u Dubrovniku i Zagrebu u 14. stoljeću (Obilježja Roma u RH, n. d.). Najbrojnije skupine Roma u Hrvatsku su doselile u 19. stoljeću na područje Međimurja i Podravine. Veći dio svoje prošlosti su nomadski narod koji se tradicionalno bavi obrtničkim i trgovačkim zanimanjima (Obilježja Roma u RH, n. d.), najveća skupina međimurskih Roma su koritari (izrađuju korita od drveta). Romi u Hrvatskoj govore dva jezika ljimba' d bjaš (bajaški) i romani chib, govornici navedenih jezika međusobno se ne razumiju (Bagić et al., 2014). Na području Republike Hrvatske živi nešto manje od 17 tisuća Roma (Obilježja Roma u RH, n. d.). Devedesetih godina 20. stoljeća masovna je pojava da se Romi počinju izjašnjavati u nacionalnom pogledu kao Hrvati, a razlog tome leži u činjenici tadašnje službene politike koja im kao „protuuslugu“ nudi rješavanje pitanja državljanstva, vlasništva i socijalne pomoći. Prijelazom u novo stoljeće državna politika prema nacionalnim manjinama pod pritiskom EU se mijenja, pa se Romi ponovo počinju u nacionalnom smislu izjašnjavati kao Romi. Romska zajednica u Međimurju živi u romskim naseljima getoizirana, nadomak bogatijih sela u ravničarskom dijelu županije. Većinsko stanovništvo ne poznaje običaje, jezik i tradiciju Roma.

Glavno obilježje života romske nacionalne manjine je višestruka socijalna deprivacija koja se iskazuje pomoću četiri čimbenika (objektivno i subjektivno siromaštvo, potrošna dobra i stambeni uvjeti te socijalne veze), a isključenost se može definirati kao kombinacija materijalnih i nematerijalnih čimbenika. Romi prije svega nisu konkurentni na tržištu rada i teško se mogu uključiti u radne procese zbog niskog stupnja obrazovanja (Bagić et al., 2014). Do unatrag deset godina 78% Roma u Međimurju nema završenu osnovnu školu, a između 2-4% je nepismeno (razlika u postotku odnosi se na one koji djelomično znaju čitati, ali ne znaju pisati). Nadalje, 16% ima završenu osnovnu školu, a srednju školu završilo je 6%. Zapravo podaci govore o tzv. „začaranom krugu“ iz kojeg se bez pomoći nacionalne, a napose lokalne politike ne mogu izvući te je time svakom generacijom deprivacija veća. Loša nacionalna politika prema Romima manifestirala se tako da je država davala goleme novčane iznose na socijalnu pomoć i porodiljne naknade što je poticalo rađanje djece i stvaranje još veće

isključenosti. Dobra politika bi novčana sredstva usmjerila na obrazovanje Roma i stjecanje kvalifikacija kako bi se mogli uključiti na tržište rada i time naučiti biti korisni sebi, svojim obiteljima i lokalnoj zajednici (Bagić, et al, 2014).

Velik problem je stav većinskog stanovništva prema Romima. Većinsko stanovništvo zbog stereotipa i predrasuda (Romi su neradnici, alkoholičari, lopovi, nasilnici) Romima koji su se uspjeli izdići iznad svoje sredine i završiti srednju školu, rijetko davalo priliku zasnivanja radnog odnosa. Stoga su Romi koji su trudom stekli obrazovnu kvalifikaciju dobili poruku da se zapravo ne isplati školovati, jer sigurnije primati socijalnu pomoć i ne raditi ništa. Paradoksalno je, da je želja Hrvatske da postane punopravna članica EU dovela do pokretanja pitanja uključivanja Roma. Desetljeće za uključivanje Roma (2005.-2015.) započelo je projekt reformi, promjena socijalne politike i uključivanja diskriminirane manjine (Bagić, et al., 2014). Tijekom trajanja Dekade Roma najviše je napravljeno na području obrazovanja što je posljedično dalo poticaj bržem uključivanju Roma u obrazovne procese i na tržište rada. Tijekom navedenog procesa zamijećen je težak položaj Romkinja. One su iako de iure osobno slobodne, de facto su posve marginalizirane i neemancipirane (Bagić, et al., 2014). Problem predstavljaju i maloljetničke trudnoće i rađanje u ranijoj dobi (između 15. i 17. godine). Podjela uloga u obitelji je tradicionalna, žena brine o djeci i kućanstvu te joj ta uloga onemogućava obrazovanje i rad. Autoritet u obitelji je uvijek muškarac, on odlučuje o trošenju „obiteljskih“ prihoda, školovanju djece i udaji ženske djece. Romkinja je izložena dvostrukoj diskriminaciji, onoj po spolu (unutar vlastite zajednice) i po nacionalnosti (od strane većinske zajednice).

U romskim obiteljima pretežno se govori romski jezik (Obilježja Roma u RH), djeca predškolskog uzrasta ne razumiju niti jedan drugi jezik, a kako većinom nisu uključena u ustanove predškolskog obrazovanja nemaju prilike naučiti hrvatski jezik prije polaska u školu što predstavlja razlog ostvarivanja slabijeg školskog uspjeha u odnosu na sposobnosti polaznika. Međimurska županija prepoznala je problem bilingvalnih učenika i uputila zahtjev nadležnom ministarstvu koje je od 2003. godine počelo provoditi projekt male škole za učenike Romske nacionalnosti. Kako je temeljni problem inkluzija učenika većinske i manjinske nacionalnosti, ubrzo su u projekt uključeni i Hrvati te je ona produljena na dvije godine trajanja. Dodatno učenje hrvatskog kao stranog jezika uvedeno je 2015. godine kako bi se male Rome dodatno osnažilo u obrazovanju. Nadalje detektiran problem je nedovoljno razvijena roditeljska kompetencija, posebice pomoć djeci u obrazovanju, razvijanje radnih navika i ostale odgojne komponente. Navedene mjere su dale rezultate, većina učenika završava osnovnu školu, veći broj upisuje srednjoškolsko obrazovanje, ali ga nakon jedne do dvije godine napušta (jedan od razloga je stvaranje bračne zajednice).

Nacionalna i lokalna politika dale su određene rezultate, no ipak ostaje činjenica da manjinska i većinska zajednica ne žive u prihvatljivom suživotu. Razlog tome su duboko ukorijenjeni stereotipi i predrasude: „Stereotip je sklop pojednostavnjenih i pretjerano uopćenih osobina koje se pridaju svim pripadnicima neke društvene skupine“ (Stereotipi, Hrvatska enciklopedija, n. d.), primjerice Romi su lijeni, prljavi, alkoholičari, nasilni su, krađu, dok su predrasude „unaprijed stvoren pozitivan ili negativan sud i uvjerenje o nekom ili nečem. Takve su prosudbe najčešće neopravdana pojednostavnjenja i osiromašenja svojstava i osobina pripadnika neke socijalne skupine ljudi“ (Predrasude, Hrvatska enciklopedija, n. d.).

Stereotipi i predrasude nastaju na temelju iskustva s jednim ili nekoliko pripadnika neke društvene skupine, pri čemu se to svojstvo pridaje svim ostalim pripadnicima te društvene skupine. Mogu nastati i bez direktnog iskustva, a na taj način onemogućavaju stvaranje samog iskustva. Nedovoljno poznavanje i nedostatak same želje za promjenom onemogućava da se stereotipi i predrasude uklone i stvore bolju osnovu za suživot etničkih skupina. Odgovornost snose obje etničke skupine; Romi i Hrvati se podjednako ne trude bolje međusobno upoznati. Dokaz tome leži u činjenici da se djeca najmlađe dobi ne dijele na Rome i Hrvate, lako ostvaruju pozitivne socijalne kontakte, jer nisu zbog dobi razvili predrasude.

Osim Romkinja dvostruku diskriminaciju doživljavaju i oni pripadnici romske nacionalne manjine koji žele ostvariti ciljeve suprotne ciljevima većine vlastite zajednice. Romi koji se žele obrazovati, zaposliti, stvoriti ugodan dom za svoju obitelj često su izvrgnuti etiketiranju da žele postati nešto što ne mogu biti, zbog čega nerijetko napuštaju zajednicu (naselje/geto) i nastanjuju se unutar hrvatskog dijela sela ili naselja. Ta odluka nije nimalo laka jer će se u novoj sredini susresti s neprihvatanjem, potrebom za dokazivanjem i nakon dužeg vremena uslijediti će prihvaćanje. Proces prihvaćanja započeo je s odlaskom Hrvata u zemlje EU na privremeni rad u potrazi za boljom egzistencijom, istodobno oni Romi koji su imali kvalifikacije zauzeli su njihovo radno mjesto i mnogi su se pokazali kao vrijedni radnici. Istodobno započeo je proces emancipacije dijela Romkinja, počele su se zapošljivati, polagati vozački ispit, osamostalile su se jer imaju osiguranu egzistenciju. Istina je da se još uvijek radi o manjem broju, ali je stvorena kritična masa za pozitivne promjene.

Trenutačni problem hrvatskog društva je velik udio korupcije, nepotizma i nasilja u njegovoj samoj strukturi. Svakodnevno se postavlja pitanje ne koliko dugo će društvo tolerirati korupciju, nego koje su njezine krajnje granice u okvirima Hrvatske države. Na vijesti vezane uz pobrojeno, narod je djelomično oglušio, iako postoje inicijative i grupe aktivistički nastrojene po tom pitanju. Problem je što navedeno dolazi iz samog vrha vlasti, što daje dojam, da su kriminalna djela dozvoljena jer nisu pravovremeno i pravedno osuđena i sankcionirana.

Nepotizam uglavnom dolazi uz korupciju, generaliziranjem može se navesti da je čest u javnim upravama i državnim službama. U predstavi „Ciganinu, ali najljepšem“ slikovito je dočarana trenutačna situacija, jedan od voditelja kriminalističke istrage dojavljuje ljudima koji krijumčare ljude informacije o termo kamerama i patrolnim vozilima, kraće rečeno njihov je izvor informacija i osiguranje iz unutra. Dok u sedmom prizoru nakon što snimka mjesta zločina, koju je snimio jedan od policajaca, izađe u javnost, načelnik policije izgovara „nemrem ga zbog žene suspendirat, to joj dođe bratić“ (Martinić, 2017:78). Premda se ne radi o realnim događajima, oni nisu puno drugačiji od onoga što se može pročitati u dnevnom tisku, internet portalima i čuti na dnevniku. Potom, nasilje nije samo suvremen problem društva, on je svevremen, ali također nije pravedno sankcioniran, time postaje ukorijenjen. Mali broj počinitelja dobije tek kraću zatvorsku kaznu, dok veći broj počinitelja ne bude uopće prijavljen ili priveden. Utjecaj kolektiva ima ključnu ulogu u formiranju mišljenja pojedinca. Kako Matija Dolenčec utjecajem kolektiva ulazi u prostor autodestruktivne samoobmane kako bi u tom istom preživio, tako kolektiv danas utječe na razvijanje uvjerenja da je krivo biti drugačiji i odnositi se prema drugačijem s poštovanjem, da je pričati o depresiji i nasilju u obitelji nedozvoljeno, da ekološke mjere nikome nisu potrebne. Pitanje je samo koliko je daleko priča Matije Dolenčeca udaljena od stvarnosti.

4.1. Intervju s Elvisom Kraljem

Elvis Kralj pripadnik je romske nacionalne manjine, radi kao romski pomagač u Osnovnoj školi Pribislavec, zamjenik je predsjednika vijeća romske nacionalne manjine Međimurske županije. Na predstavi „Ciganin, ali najljepši“ radio je kao savjetnik za romski/bajaški jezik. Njegovo je zaduženje bilo s glumcima ansambla proći dijelove teksta na romskom/bajaškom jeziku, poraditi na tipičnom romskom naglasku tj. podučiti ih kako Romi govore hrvatski u Međimurju, a kako oni koji su podrijetlom iz Bosne ili Srbije, ujedno i predočiti „tipično“ ponašanje. Isprva se dvoumio oko prihvaćanja zbog načina prikazivanja dijela romske zajednice, no prihvatio je uzimajući u obzir da se radio o umjetnosti i da se kroz nju progovara o položaju Roma u društvu. Romsko pitanje u predstavi promatra kao svojevrsan apel javnosti, mogućnost da se viđenje Roma promijeni. Naglašava kako Romi do sada nisu na takav način prikazivani u dramskoj umjetnosti, što smatra povijesnim trenutkom. U liku Sandija vidi pozitivnu realnu statistiku zaposlenosti, života u integraciji izvan naselja, miješanih brakova. Napominje kako bi se romska zajednica više trebala prikazivati općenito u umjetnosti, ali i da bi Romi sami trebali biti dio nje, na taj način predrasude o Romima mogle bi se umanjiti. Romska kultura svakako je bogatstvo i pitanje multikulturalnosti unutar hrvatskoga društva.

Problematika je romske kulture što izumire unutar same zajednice, u Međimurskoj županiji postoje dva registrirana kulturna društva, ali osim nekoliko glazbenih sastava nema drugih sadržaja. Mlađe generacije zaboravljaju tradiciju, ne njeguje se folklor, nošnja, stari zanati, svetkovina Đurđevdana i sl. Kralj navodi kako bi volio da se nađe način za oživljavanje romske tradicije i običaja. Rome se zapravo u kulturnim događajima/projektima ne vidi te oni vremenom preuzimaju okolne kulture. Misli da bi se romska zajednica više trebala prikazivati u izvedbenoj i likovnoj umjetnosti u kojoj bi jednako mogli uživati i Hrvati. Procjenjuje kako dublji razdor između kultura stvara medijska pozornost sklona objavljivanju negativnih obrazaca ponašanja pripadnika romske nacionalne manjine.

5. Črna mati zemla kao odraz hrvatskog društva – kazališna kritika

Kristian Novak često je spominjano ime na hrvatskoj književnoj sceni, a sve češće i na kazališnoj. Pažnju hrvatske javnosti privukao je svojim drugim romanom „Črna mati zemla“ izdanim 2013. godine te prevedenim na nekoliko stranih jezika. Po romanu je nastala i istoimena predstava Zagrebačkog kazališta mladih. Predstava je praizvedena 1. travnja 2017. godine na daskama ZKM-a, gdje ju je do studenog iste godine pogledalo 7000 posjetitelja što je mnogo s obzirom da kazalište broji svega 267 sjedala (Barbarić, 2017).

Za kazališnu realizaciju kompleksnog Novakovog romana prvenstveno je zaslužna kazališna redateljica Dora Ruždjak Podolski, dok je autor dramatizacije i dramaturg, suvremeni romanopisac i pjesnik Tomislav Zajec. Za vizualnu interpretaciju romana zaslužni su kostimografkinja Doris Kristić, scenograf Stefano Katunar, oblikovatelj rasvjete Aleksandar Čavlek te suradnica za scenski pokret Petra Hrašćanec. Neizostavni su akteri skladatelj Stanko Kovačić i jezična savjetnica Ines Carović.

Radnja započinje dokumentarno, sociološkim izvješćem znanstvenika dr. Miholjeka Lazanina (Pjer Meničanin) i dr. Perković (Milica Manojlović) o podacima istraživanja nerazjašnjenih samoubojstava u omanjem međimurskom neimenovanom selu (Ožegović, 2017) na obali rijeke Mure, a nedaleko od grada Čakovca. Nesretni slučajevi vežu se uz glavnog antijunaka, dječaka Matiju Dolenčeca (Adrian Pezdirc) koji je u sadašnjosti tridesetogodišnjak čija je stvarnost ubrzani zagrebački ritam života (Čadež, 2017). On je zaposlen čovjek, romanopisac u usponu koji se bori sa stvaralačkom i ljubavnom blokadom. Naime, Matija se sukobljava sa svojom djevojkom Dinom (Mia Biondić) zbog svoje zatvorenosti (Hrvaćanin, 2017) i nemogućnosti da je pusti u svoju prošlost zbog neke vrste amnezije uzrokovane traumom iz djetinjstva (Čadež, 2017). Nakon toga vraća se retrospektivno u djetinjstvo kako bi se pronašao, shvatio svoju bit i nastavio naprijed. Time završava prvi čin. Nakon toga slijedi povratak u 80te, s prijelazom na 90te godine 20. stoljeća te vjeran prikaz života u Međimurju, scena je usredotočena na skupinu koja se oprašta od preminulog člana zajednice, Matijinog oca, što je pokretač radnje. Matija se tada kao petogodišnji dječak nosi s neizmjernom tugom, ne razumije pojam smrti kao uzrok kraja nečijeg postojanja, postaje promatran kao čudovište od strane mještana koji ga odbacuju kao što čopor odbacuje najslabijeg. Matija se ne druži s drugom djecom već slobodno vrijeme provodi s bakom (Urša Raukar) koja mu priča narodne epove iz Međimurja o praiskonskim silama, duhovima i demonima, odnosno mrtvima koji u simbiozi nastanjuju usko područje uz Muru sa živima (Hrvaćanin, 2017). Upivši priče Matija baca svog jedinog „prijatelja“ iz predškole Dejana (Jamin Telalović) u rijeku kako bi ga

zamijenio za mrtvog oca i tako ostaje sam, bez ijednog vršnjaka za igru. Dječja mašta proradi kod njega kad stvori imaginarne prijatelje koji dolaze iz mraka - Hešta (Pjer Meničanin) i Pujta (Milica Manojlović) čijim pojavljivanjem počinju jezivi događaji poput uginuća susjedovog psa i nekoliko kokoši. Matija se tada počinje bojati za život majke (Doris Šarić Kukuljica) i sestre (Nataša Dorčić) koje izluđuje svojim ispadima. Radnja se dotiče i povijesnog događaja prelaska iz Titovog razdoblja u razdoblje tranzicije te Domovinskog rata tijekom kojeg u svibnju 1991. godine započinje niz samoubojstava. Svaki od mještana utječe na svoj način na nerazvijeno, uplašeno ljudsko biće kao što je Matija i produbljuje tamu u kojoj se nalazi taj nevini dječak. On ne razumije, niti mu itko ima objasniti zašto drugarica, postaje učiteljica (Suzana Nikolić), zašto drugog antijunaka Franju Klanca (Dado Ćosić) njegovi roditelji alkoholičari (Zoran Čubrilo i Nadežda Perišić Radović) prisiljavaju ga da provodi vrijeme s nogometnim trenerom (Danijel Ljuboja) koji ima nemoralne namjere s dječakom, zašto ga njegova supruga Milica (Barbara Prpić) ne zaustavi, zašto ostali sumještani: Terezika Kunčec (Dora Polić Vitez), Zvonko Demokracija, svećenik (Damir Šaban), Stankec, Imbro Perčić (Zoran Čubrilo), Zdravko Tenodi (Jasmin Telalović), Krunek, Mario Brezovec (Mateo Videk) te njegove vršnjakinje Lidija (Dora Polić Vitez), Suzana (Barbara Prpić), Silvija (Nadežda Perišić Radović) i vršnjaci žive ustaljenim životom i usađenim navikama bez ikakve volje za promjenom i rekonstrukcijom društva u kojem žive. Na samom kraju Matija dobiva cjelovitu sliku svog djetinjstva i završnim međimurskim songom Dina dopire do njegove prošlosti.

Dramaturg Tomislav Zajec i redateljica Dora Ruždjak Podolski zagrizli su velik zalogaj pretvorivši, realiziravši Novakov roman u predstavu, no obavili su zadivljujući posao. Zajec je vješto skratio opširan roman na osnovu literarnog predloška i stvorio kvalitetan dramski tekst (Homovec, 2017). Ono što je gledatelju teško za razumjeti, dramaturgu je još teže bilo napraviti, ukomponirati štokavicu, zagrebački *slang* i međimursko (kajkavsko) narječje koje predstavlja izvornim štokavskim i čakavskim govornicima poveći problem. Na prvu možda grub izgovor, sam po sebi ima neku tajnovitost, mračnost i suosjećajnosti te ga krase posebne jezične strukture. Izazov za samu organizaciju predstave je brojčano određeno sedamnaest glumaca od kojih nekolicina igra više od dvije uloge što zahtjeva iznimnu pripremljenost. Redateljici je to uspjelo na način da je stvorila skladnu, zaokruženu, odnosno smislenu cjelinu. Ukomponirala je sve tri razine priče intimu, društvo i politiku, na način da je svaka od njih bila vidljiva, može se reći i opipljiva, jednako zastupljena i izražena kroz likove (Ožegović, 2017).

Također scenograf Stefano Katunar i kostimografkinja Doris Kristić vrhunski su odradili posao. Scenografija zorno predočava izgled, okuse i mirise sa samog sjevera (ne svima

tako poznatog područja), dovoljno je otvorena tako da ne guši pozornicu i daje prednosti glumcima da kroz prostor ostave utisak (Homovec, 2017). Kostimografijom se otvara pitanje egzistencijalnih problema obitelji Dolenčec (koja je ostala bez glave, ujedno i hranitelja obitelji), ali i samog kraja u kojem se radnja odvija. Primaran komad scenografije je istrošen trosjed u obiteljskoj kući Dolenčeca koji gledatelje uvodi u njihovu intimu, na njemu provode svi članovi obitelji, svaki od njih vodeći svoju bitku. On predstavlja drastičnu promjenu u njihovim životima kada odluče preseliti u Zagreb, na njemu je zabilježena ljubav skromnih duša - bake koja priča priče i unuka koji o njima mašta. Još jedan značajan komad scenografije, odnosno izvrsno ostvarenje scenografa, je kućica, odnosno kokošinjac iz kojeg u prenesenom smislu izlazi zlo u likovima Hešta i Pujta. Kostimografija prenosi 80te i 90te na scenu, razdvaja Titovu Jugoslaviju i Tuđmanovu Hrvatsku te razdvaja one više i one niže pozicionirane u društvu (Čadež, 2017). Zanimljiv je odabir svjetla Aleksandara Čavleka, koje je vrlo prosto, siromašno, ali u pozitivnom smislu. Klasične je bijele boje što bi kod drugih predstava vjerojatno predstavljalo nedostatak, no kod ove predstave realizira se kao perfektan izbor. Igra koja se stvara svjetlom je nešto što treba doživjeti iz prve ruke, odgovarajuće naglašava svaku situaciju, svakog lika. Daje prostor nadi, pomoći od Boga, ali otvara ono bolno. Ono što najviše oduševljava u ovoj predstavi je raskošan pokret, zahvaljujući Petri Hrašćanec (Čadež, 2017). Svaki pokret je izražajan, ali doziran i zahvaljujući tome gdje god se sjedi u publici može se osjetiti prisnost s glumcima, može se osjetiti beznađe ljudske sudbine. Posebno je pamtljiva igra scene, pokreta i glumca sa komadićima bijelog izrezanog papira i vodom u boci što su dvije najdojmljivije scene. Od kojih je prva ona nakon što Matija (Adrian Pezdirc) odbaci Franju (Dado Ćoić) on u usta gura komadiće papirića i ispušta krik kao da se guši na što se naježi svatko s imalo suosjećanja u sebi. Druga scena prikazuje trenutak kad Matija (Adrian Pezdirc) zbog samookrivljenja za smrt vlastitog oca mijenja Dejana (Jasmin Telalović) na rijeci, gdje Dejan stoji u čamcu, a Matija mu iz plastične boce proljeva vodu na glavu što predstavlja čin pokušaja utapanja, prilikom čega se isprepliću agresija i nevinost bića koje je tek započelo svoj razvoj. Svemu navedenom dodatnu čar daje skladatelj Stanko Kovačić koji je svo vrijeme prisutan u kutu scene te na violončelu izvodi različite skladbe od kojih su neke tradicionalni međimurski napjevi, dočarava svaku scenu napetosti i svaki trenutak boli.

Glumački ansambl je pomno sastavljen, generalno svakom glumcu je u potpunosti sjela uloga, osim Miji Biondić koja je pretjerano energično odglumila scenu svađe s Matijom što je uvodnu scenu učinilo neuvjerljivom, ali sveukupnu sliku popravila na samom kraju kad je veoma emotivno otpjevala međimurski napjev. Glavni protagonisti Matija (Adrian Pezdirc) i Franjo (Dado Ćosić) zaslužuju sve pohvale i ovacije publike, moglo bi se reći da im je ovaj

angažman otvorio vrata prema svijetloj budućnosti na hrvatskoj kazališnoj sceni (Radović, 2017). Likovi koje predstavljaju žive teškim životima, stoga je njihov posao bio iznimno zahtjevan. Pezdirc u sekundi prelazi iz stanja nervoze i naivnosti u stanje smušenosti i agresivnosti „te je posebno uvjerljiv u dramatičnom sukobu s Pujtom i Heštom“ (Ožegović, 2017). U nekim trenucima suviše izraženo gestikulira, što dovodi do tanke granice s karikaturom dječaka koji ne razumije svijet oko sebe. Ćosić koji igra traumatiziranog dječaka Franju (Ožegović, 2017), žrtvu života, koji je maltretiran od strane primitivnih roditelja alkoholičara, pedofila nogometnog trenera, svojih vršnjaka i sumješšana te svoj život shvaća kao sudbinu. Bez zamjerki odigrana uloga s najemotivnijim scenskim pokretima. Zapanjujuće odglumljena scena silovanja, koja uzrokuje grč u želucu koji se proteže do grla gdje stvara knedlu. Urša Raukar slovi kao jedna od najboljih hrvatskih glumica, još jednom je to i dokazala ulogom bake kojom je briljirala (Ožegović, 2017). Savršeno je govorila međimurskim dijalektom te je utjelovila sve bake koje imaju važnu ulogu u odgoju i animiranju unuka dok je snagu svih samohranih majki utjelovila Doris Šarić Kukuljica koja je dočarala kako izgleda svakodnevna borba za prehranjivanje vlastite obitelji. Ono što je nevjerojatno kako je Dubrovkinja poput nje uspjela savladati kajkavski jezik (Čadež, 2017) do savršenstva, a što svim njezinim kolegama nije pošlo za rukom te su u nekim trenucima bili nerazumljivi te su dijalekt isforsirali. Pjer Meničanin i Milica Manojlović kao Hešto i Pujto briljirali su u dvostrukim ulogama, gdje su iz strogih staloženih znanstvenika prešli u unutarne demone koji su podsjećali na dvorske lude, samo što su bili nemoralni. Suzana Nikolić unijela je dozu humora u ulogu učiteljice, koji ni u jednom trenutku nije graničio s karikaturom (Homovec, 2017).

Predstava prikazuje ogoljeno hrvatsko društvo, zadire u srž primitivnog, nazadnog, zatvorenog. Postavlja pitanje identiteta koje se može poistovjetiti sa potrebom naše države za vlastitim identitetom, koja je stoljećima bila dio nečeg tuđeg, a nikad samostalna, identificirana cjelina. Svaki od likova sadrži ono dobro i ono loše, one mane i one vrline koje posjeduje svatko od nas. Priča o nemaru i nedostatku ljudskog suosjećanja koji nas dovodi do izopačenog, do poljuljane krhke ljudske psihe. Priča koja do sad u našim okvirima nije ispričana, koja priča o promjenama, o tranziciji, o pedofiliji, koja otvara tabu temu o samoubojstvu i depresiji, o svemu onom o čemu se javno šuti i *podmeće pod tepih* jer je o tome sramota pričati. S druge strane priča o lijepom, iskonskom, o naivnom i iskrenom duhu bića, o tome kako biti mrzak, a voljeti, kako praštati, ali ono najvažnije oprostiti sebi i nastaviti živjeti s učinjenim. Predstava je hvale vrijedan produkt velikih hrvatskih kazališnih glumaca i onih koji će to tek postati. Neskromno rečeno predstava na samom vrhu cjelokupnog godišnjeg kazališnog repertoara (Homovec, 2017) te

najbolje potrošenih tri sata na osobni edukativni i kulturni razvoj. Predstava koja je ostvarila pojam velikoga razrađujući pojam maloga.

6. Ciganin, ali najljepši: lokalno kao univerzalno – kazališna kritika

Godine 2016. roman Kristiana Novaka „Ciganin, ali najljepši“ doživio uspjeh među hrvatskom čitateljskom publikom. Godinu kasnije, 30. prosinca premijerno je izvedena istoimena predstava u režiji ravnatelja Drame Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, Ivice Buljana, redatelja svjetskih razmjera. Dramski tekst potpisuje cjenjeni dramatičar Ivor Martinić. Za vizualno i auditivno zaslužni su: scenograf Aleksandar Denić, kostimografkinja Ana Savić Gecan, skladatelj Mitja Vrhovnik Smrekar, koreograf Leo Rafolt, oblikovatelj videa Toni Soprano i oblikovatelji svjetla Sonda 4. Ostali suradnici na predstavi su: fonetičarka i lektorica za međimurski dijalekt Ines Carović te savjetnik za romski jezik Elvis Kralj. O zainteresiranosti javnosti za predstavu, govore činjenice da su karte bile rasprodane nekoliko mjeseci prije same premijere predstave (Hrvaćanin, 2018), tijekom cijele 2017. godine potražnja za kartama nije jenjavala (Barbarić, 2020) te je proglašena predstavom 2018. godine (Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu, 2020).

Predstava detaljno prati Novakova četiri pripovjedna toka, time ima i četiri protagonista, odnosno četiri odvojene scenske grupacije mjesta, vremena i likova. U predstavu uvodi čin kriminalističke istrage. Dvojica policajaca iz Zagrebačke policije, Plančić (Luka Dragić) i Bule (Krešimir Mikić) dolaze na mjesto zločina u međimursko selo Sabolščak gdje ih čeka lokalna policija koju čine: Padolek, lokalni policajac (Goran Grgić), Ivan Taradi, krim-tehničar (Slavko Juraga), načelnik policije (Ivan Jončić) i patolog (Zijad Gračić). Zatim se radnja premješta iz sadašnjosti u prošlost. Milena Muriša rođena Lovrek, srednjovječna žena (Nina Violić) nakon životnog brodoloma u gradu Čakovcu vraća se u svoje rodno selo gdje joj, smjestiti se, pomažu njezin brat (Ivan Glowatzky) i njegova žena (Barbara Vicković). Zadužuju je da pripazi na djeda Japicu Rudolfa (Franjo Kuhar) da mu bude čisto, oprano i da ne radi ništa nepromišljeno sve dok se ne završe radovi na kući koju kasnije planiraju prodati, a starca smjestiti u dom. Japica je impulzivan, često ulazi u sukob s radnicima te kod njih više nitko ne želi raditi. Tako prilikom Milenina dolaska, odlazi i zadnji soboslikar Drago Štoplin (Kristijan Potočki) jedino je njegov pomoćnik dvadesetogodišnji Rom Sandokan/Sandi Ignac (Filip Vidović) željan rada, spreman nositi se s Japičinim promjenama raspoloženja. Sandi je svakodnevno vrijedno dolazio obavljati dogovoren posao, ponekad je naišao na Japičino gostoprimstvo, ostao na ručku. Vremenom, Milena kompromitirana životnom situacijom, Sandi željan pripadanja, pronalaze utočište jedno u drugome. Milena u svojim sumještanima uglavnom pronalazi neprijatelje pune predrasuda i mržnje spram njezinog načina života. Prijateljstvo pronalazi u zaboravljenoj prijateljici Faniki (Ana Begić) koja joj pruža mogućnost zapošljavanja u salonu koji vodi s

majkom, Fanikom starijom (Ksenija Marinković) te ju poziva na druženja koja organizira s mužem (Nikša Kušelj). Dok Milena vodi bitke s Dragicom (Vlasta Ramljak), Jadrankom (Mirta Zečević) i Gogom (Jelena Perčin) redovnim mušterijama u salonu, Sandija napadaju muškarci iz sela, Čonta (Kristijan Potočnik) i Denis (Silvio Vovk). Sandiju priliku, koja bi mu trebala omogućiti bolji život, pruža Hamer (Siniša Popović), koji ima svojevrsan status lokalnog heroja, zajedno sa svojim suradnicima Peškom (Damir Markovina) i Elizom (Dora Lipovčan). Osim fizionomije, ono što strogom, ali nevidljivom linijom odvaja Sandija od Milene, Sandija od Sabolščaka i Sandija od pripadanja je Bukov Dol, romsko naselje u kojem je odrastao s bolesnom majkom Albinom (Alma Prica), njenim nevjenčanim suprugom, svojim očuhom Đanijem (Livio Badurina), prijateljima Jasminom (Ivan Colarić), Tompom (Ugo Korani) i Mirzom (Tin Rožman) pod diktatorskom vladavinom starješine (Bojan Navojec) koji odlučuje o sudbini svih. Četvrti je protagonist ove kompleksne drame Nuzat (Dušan Bučan), kurdski izbjeglica koji bježi od rata u Mosulu u Francusku kod ujaka, ostavljajući za sobom ženu Dilaru (Luca Anić) i dva sina, ali nadajući se da će ubrzo i oni biti s njim, u njemu još tada dalekoj Europi koju ne razumije, niti će ju imati prilike razumjeti. U ilegalnom prelasku granice prvi mu navodno rečeno pomaže Hasan (Damir Markovina) koji ga upućuje kako je i gdje najsigurnije krenuti prema novom životu. Na dugom putu pronalazi prijatelja u iranskom izbjeglici Azadu (Josip Barakus) s kojim se često sukobljava poradi razlika u moralnim stavovima. Nuzatu je primarno na trnovitom putu ostati čovjekom, dok je Azadu bitno samo preživjeti te on često nasiljem odgovara na nepravdu koju putem osjeća na vlastitoj koži. Njih dvojica uspijevaju zajedno doći do Hrvatske granice sa Slovenijom, no bivaju razdvojeni nesretnim slučajem. Nuzat ostaje sam u njemu nepoznatoj, hladnoj i gorkoj zemlji, gdje sve do razgovora s prevoditeljem (Silvio Vovk) prilikom provođenja istrage, ne nailazi na humanost i razumijevanje.

Redatelj Ivica Buljan i dramaturg Ivor Martinić napravili su hrabar potez prenijevši tekst jednog tako sadržajno snažnog, kompozicijski i propovjedno kompleksnog romana na kazališne daske te što su nesretno šarolikim glavnim likovima udahnuli život u realnom svijetu u kojem se oni i dalje kreću samo nose drugo ime, dolaze i žive u mjestima drugačijih naziva. Iz tog razloga ovacije publike i kritike, su zaslužene. Martinić je ostao vjeran izvornom tekstu romana i većinskom broju likova u romanu (Govedić, 2018), čime je dramski tekst sam po sebi dugačak te je uzrok trajanja predstave nešto više od tri i pol sata. Vremenski okviri predstave nisu negativno ocijenjeni od strane kritike već ono što se obuhvaćaju: 1) dijalozi i 2) četiri priče. Povremeno, dijalozi među likovima su podugački što stvara zamor, gubitak koncentracije te izgovoreno gubi snagu i reakciju koju bi trebalo izazvati kod publike. Ljutnju je dovoljno

iskazati u nekoliko rečenica, nije ju potrebno razvlačiti toliko da postane bespotreban element navedene predstave, odnosno određeno prizora i odnosa među likovima. Kao što je već spomenuto roman prati četiri narativna toka, što slijedi i Martinić koji ne naglašava priče jednako, odnosno stvara se disbalans nejednakom pažnjom posvećenom pričama. Jasnije rečeno, Plančićeva i Nuzatova strana istine i onoga što bi istina za njih trebala biti, ostaju zanemarenima dok je naglasak isključivo na Mileninoj i Sandijevoj tragičnoj ljubavi te Sandijevoj prošlosti. Što dovodi i do nejasnoća, odnosno nerazumijevanja konteksta pojedinih dijelova predstave. Plančićev se lik u izvedbi ostvaruje tek na samome kraju kada donosi presudnu odluku kako zaključiti istragu, a podići najmanje prašine u medijima. Dok je Nuzat u predstavi bljedolik lik, a zapravo na svojim leđima nosi i razrađuje kapitalne probleme današnjeg društva od predrasuda o Istoku i Zapadu, ilegalnog krijumčarenja ljudi, ISIS-a do nehumanosti, vjere, religioznog čovjeka, poganstva. Prividno kao da postoji nejednaka komunikacija na relaciji: redatelj – dramaturg – ansambl što je vidljivo na nedovoljno naglašenim i prenaglašenim dijelovima predstave. Vidljiva su dva tona; tamniji obuhvaća kriminalističku priču, Nuzatovo putovanje i Sandijevu prošlost, koji je bržeg tempa i svjetliji koji se odnosi na Sandijevu i Mileninu ljubav te Sandijevo prisustvo duhom u vremenu kad se nalazi u bolnici, nešto sporijeg tempa. Neke od Buljanovih scena i njihovo ozračje, kako navodi Botić (2018:10), djeluju pomalo filmski, odnosno podsjećaju na sumorne scene serije Pravi detektiv⁹, što se ne ocjenjuje kao pozitivno jer navedeno nije odgovarajuće u ovom primjeru kazališne realizacije, ali bi moglo dobro funkcionirati bude li realizirano kao serija (Hrvaćanin, 2018). Također nepodudarno su ogoljeni Buljanovi i Novakovi likovi, Buljanovi su ogoljeni do plošnoga što ih čini površnima, nedorečenima, a Novakovi do srži, što ih čini strukturiranima, vrijednosnima.

Scenografija Aleksandara Denića je impresivna, podjednako zbog veličine, ali i elemenata od kojih je izgrađena, zanimljiv detalj su žive guske na sceni i kada puna vode u kojoj se kupa Milena. Kolorit je ono čega u scenografiji nedostaje, jest da tema zadire u ono mračno u čovjeku i društvu, ali Međimurje je raznolik kraj, a romska naselja puna su šarolikih fasada kuća i dvorišta. Kazališna kritičarka Anđela Vidović primjećuje kako je izbor scenografije sličniji krajoliku u Teksasu nego onom u Međimurju (Vidović, 2018). Nadalje scenografija je funkcionalna, zahvaljujući tome što je pokretna u sekundi se radnja iz Milenina dnevna boravka seli u gostionicu. Može se primijetiti da se scenografijom ne koristi dubinski,

⁹ Pravi detektiv (eng. True Detective) je kriminalistička serija, koja u 1. sezoni prati dvojicu policijskih detektiva iz Louisiane koji istražuju slučajeve ritualnog ubojice, u seriji vlada mistično, tmurno ozračje, na granici iluzije <https://www.imdb.com/title/tt2356777/> Pristupljeno: 16.8.2020. 14:05

odnosno glumci uglavnom ostaju češće ispred samih dijelova scenografije, nego borave u njima. Kostimografija je odgovarajuća za svaki sloj društva koji je prikazan u predstavi i samoj tematici odgovara nenametljiva kostimografija. S druge strane dovoljno su naglašeni stilovi odijevanja te ona jasno razdvaja malograđanštinu u frizerskom salonu od romske populacije. U predstavi ponajviše nedostaje glazbe. Osim elektronske obrade hita Ljube Aličića „Ciganin sam, ali najljepši“ (Čadež, 2018) i tihe klavirske pratnje na mahove, nema tonova koji bi dobili pozornost slušatelja, urezali se u pamćenje kao što je to bilo moguće tijekom predstave „Črna mati zemla“. Govoreći o glazbi „Ciganin, ali najljepši“ mogao je nadmašiti „Črnu mati zemlu“ jer ne obrađuje samo lokalnu međimursku kulturu već i romsku i indoiransku, koje su iznimno bogate. Grupa Sonda 4 napravila je kvalitetan posao što se tiče izbora svjetla, koja odgovaraju smjeru u kojem je redatelj odredio kretanje radnje. Učinjeno je da patnja, tmina, mjesečina i slutnja budu bliže gledatelju.

Ansambli „Ciganina, ali najljepšeg“ broji nešto više od 30 glumaca te neki od njih imaju dvojne uloge. Među tom velikom, rijetko viđenom brojkom, valjalo bi izdvojiti nekoliko glumaca koji su briljirali. Upravo je to najsnažnija priča i njeni akteri Milena, odnosno Nina Violić i Sandi, Filip Vidović. Violić, kao Milena upravo je onakva kakvom su je oni koji su prethodno čitali roman mogli zamisliti. Ona je rastresena, nervozna, sklona alkoholu, umorna od svega što joj je život priuštio. S druge strane Violić je prikazala njen aktivizam u društvu, njenu srčanost, ljutnju, upornost da brani svoje, da sa Sandijeve kože skine mržnju, predrasude, licemjerje i cinizam. U njenom se glasu prilikom izvedbe osjeća patos onih koji su na strani drugačijega, bez obzira na težinu života kojeg živi njome još uvijek vlada logos, a svojim je nagim tijelom pokazala što znači i eros. Što je odvažan korak kako za redatelja, tako i za nju i Vidovića. „Jedno je biti nag na sceni, a drugo je naga glumiti. Teško je zamisliti teži glumački zadatak.“ (Čadež, 2018) Njih su dvoje, naime prikazali čin seksualnog odnosa te se Violić u nekoliko navrata na sceni pojavljuje gola, što je većina shvatila kao provokaciju iako u tome nema ništa kontroverznijeg u odnosu na ono što se prikazuje tijekom scena u većini filmova, ili je vidljivo na antičkim kipovima ili baroknim slikama. Nago tijelo u kazalištu ne bi trebalo izazvati šok i osudu javnosti obzirom da je svako tijelo ispod odjeće nago, umjetnost ga na taj način samo slavi, ali i promiče kao nešto najprirodnije oko čega se ne bi trebale vezati tolike stigme i ponovno, predrasude. Filip Vidović briljirao je u ulozi dvadesetogodišnjeg Roma Sandija, njegova je artikulacija savršena, kretnje smirene, precizno izvedene, vlada mimikom staloženo. Ostavlja dojam da mu uloga u potpunosti odgovara te da mu publika vjeruje. Ksenija Marinković briljirala je u ulozi Fanike starije. Franjo Kuhar slikovito je prikazao Japicu lutajući pozornicom i mrmljajući u prazno. Emotivno je dojmljiv dio predstave kada Japica i Sandi

zajedno prolaze pozornicom, ne obraćajući pažnju na ostale, kako bi Japica odvezao sve čvorove koji Sandija vežu za ovozemaljski svijet kako bi mirno mogao otići u smrt. Alma Prica i Livio Badurina oduševili su ulogama Sandijevih roditelja, majke i očuha. Njihov izgovor bajaškog/ romskog je besprijekoran. U liku Đanija sažeta je hijerarhija romske zajednice i koliko je ona pogubna za pojedinca, gotovo jednako pogubna kao i nada. Izvanredan je bio Krešimir Mikić u ulozi histeričnog, pomalo šizofrenog zagrebačkog policajca Buleta čiji je lik interpretirao nijansirano (Hrvaćanin, 2018). Goranu Grgiću sjela je uloga korumpiranog policajca, bio bi uvjerljiviji da je uloga zahtijevala standardni književni jezik, jer se u međimurskom dijalektu gubio, prenaglašeno izgovarajući slogove koje Međimurci navodno rečeno, gutaju. Nešto slično dogodilo se i Ani Begić, čiji je kajkavsko narječje više zvučao kao slovenski jezik.

Summa summarum veličina same predstave oduzela je samu snagu/jačinu koju je predstava među gledatelje trebala donijeti. Nije sve krivo, samo je nedovoljno povezano i premalo rečeno. Ipak ono što je predstava trebala donijeti je svjesnost o tome kako nacija postaje bolesna, trulo društvo koje pojedincu ne dozvoljava da se razvije u smjeru u kojem želi. Govori o uvjetnosti pravde, pitanje pravde se oblikuje prema onima koji ju donose, a ne prema onima koji su pravedni. Međimurje u ovom slučaju nije samo kraj, koji je često zaboravljen, već je ono Hrvatska, a problemi u njemu primjenjivi su svuda u svijetu. Pitanje romske zajednice nije pitanje koje se tiče Međimurja gdje ima najviše Roma, ili Hrvatske u kojoj su Romi nacionalna manjina već cijele Europe na čijem području Romi žive. Pitanje hijerarhije u društvima nije pitanje koje se postavlja samo u imaginarnom Sabolščaku, već svuda gdje vlast ne služi ljudima pod čijim okriljem oni žive. Ono što su gledatelji trebali ponijeti kući u sebi je sram i pitanje kako to da se govori o slobodi, ravnopravnosti spolova, vjere, rase u 21. stoljeću raznolikosti, a štuje se jedna rasa – bijela, jedan spol – muški i jedna vjera – kršćanstvo.

7. Zaključak

Kristian Novak svojim je žanrovski teško odredivim romanima „Črna mati zemla“ i „Ciganin, ali najljepši“ unio pozitivnu promjenu u hrvatsku suvremenu književnost. U svojim je djelima napravio presjek hrvatskoga društva, lociranog u Međimurju, koje je univerzalna preslika današnjih zajednica neovisno o mjestu življenja. Dramatizacija istoimenih romana otvorila je pitanja problematike suvremenog hrvatskog kazališta i društva općenito. Teatar je vremenski i prostorno ograničeno, obilježeno mjesto, ali ima neograničenu slobodu izraza i kritike životnih i društvenih vrijednosti. Iako to nije novitet, povremeno je uvjetovano i regulirano od strane državne vlasti koja funkcionira tutorstvom određene ideologije. Zbog toga je kazalište primorano preispitati način vlastite demonstracije protiv tradicionalnih stavova i ustaljenih načela. Kreativna misao je početak tog procesa, a inovativan izraz i interaktivno prožimanje s publikama teatar čine odredištem intelektualne radoznalosti. Drugi kapitalan problem je estradizacija kazališta, koja podrazumijeva pompu, medijsku pažnju koja nastaje oko samog događanja, ali ne i događaja tijekom kazališnih premijera. Zanimljivo je da se kvaliteta i viši cilj sadržaja, dok je pažnja usmjerena posjećenosti i tko posjećenost čini. Nedostatak je suvremenog hrvatskog kazališta i rodna teorija, konkretnije interpretacija tema iz područja feminizma i LGBTQ+ zajednice. Sekundarna je manjkavost raznovrsnosti kazališta; antropološko, socijalno, političko, bulevarsko, građansko, eksperimentalno, društveno angažirano kazalište. Obrazloženje toga može biti proces tranzicije koji je iznimno spor kako u gospodarskom, ekonomskom smislu tako i na području kulture. Iz tog bi razloga hrvatsko kazalište moglo zaostajati u odnosu na trendove velikih svjetskih kazališta. Mogućost za napredak postoji, što je vidljivo u predstavama „Črna mati zemla“ Zagrebačkog kazališta mladih i „Ciganin, ali najljepši“ Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu koje su postavile relevantna pitanja u pogledu objašnjenoga. Može se konstatirati da su navedene kazališne predstave obznanile neadekvatno pristupanje romskom pitanju, pitanju izbjeglištva, osobne traume, nasilja, nepotizma, stereotipa, predrasuda, korupcije, humanosti itd. Napomena je to da kazalište supostojeći s okruženjem treba postavljati egzaktna društvena pitanja.

8. Literatura

1. Bagić et al. (2014) *Romska svakodnevnica u Hrvatskoj: prepreke i mogućnosti za promjenu*. Zagreb: UNDP, UNHCR, UNICEF. URL: <https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2015/09/undp-hr-roma-everyday-2015.pdf> [pristup: 14.9.2020.]
2. Barbarić, T. (2017) 'Črna mati zemla' vraća se svome zavičaju – Međimurju. Zagreb: Hrvatski Telekom d.d. URL: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/crna-mati-zemla-vraca-se-svome-zavicaju-medimurju-foto-20171030> [pristup: 10.8.2020.]
3. Barbarić, T. (2019) *Roman Kristiana Novaka 'Ciganin, ali najljepši' proglašen domaćom knjigom desetljeća*. Zagreb: Hrvatski Telekom d.d. URL: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/roman-kristiana-novaka-ciganin-ali-najljepsi-proglasen-domacom-knjigom-desetljeca-foto-20191223>
4. Barbarić, T. (2020) *HNK-ova uspješnica 'Ciganin, ali najljepši' u subotu dostupna online*. Zagreb: Hrvatski Telekom d.d. URL: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/hnk-ova-uspjesnica-ciganin-ali-najljepsi-u-subotu-dostupna-online-20200409> [pristup: 16.8.2020.]
5. Boko, J. (2003) *Suvremeno hrvatsko kazalište u ogledalu medija, Kazalište: časopis za kazališnu umjetnost*, Vol. VII No. 13/14 URL: <https://hrcak.srce.hr/188856> [pristup: 30.8.2020.]
6. Botić, M. (2018) *Kazališni fenomen Novak. Kazalište: časopis za kazališnu umjetnost*, Vol. XXI No. 73/74 URL: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=298554, [pristup: 17.8.2020.]
7. Čadež, T. (2017) *Predstava snažne energije i čiste nepatvorene tuge, Redateljica je pronašla uvjerljiv osnovni ton predstave: tugu pogonjenu bijesom, agresiju kamufliranu brigom* Zagreb: Jutarnj list. URL: <https://www.jutarnji.hr/kultura/kazaliste/tomislav-cadez-o-premijeri-crne-mati-zemle-predstava-snazne-energije-i-ciste-nepatvorene-tuge-5854375> [pristup: 10.8.2020.]
8. Čadež, T. (2018) *CIGANIN U HNK Sjajni glumci, priča teče glatko. Ali gdje je nestala glazba?: Ivica Buljan režirao je po Novakovu hit romanu*. Zagreb: Jutarnji list. URL: <https://www.jutarnji.hr/kultura/kazaliste/ciganin-u-hnk-sjajni-glumci-prica-tece-glatko-ali-gdje-je-nestala-glazba-6893247> [pristup: 16.8.2020.]
8. Govedić, N. (2018) "Ciganin, ali najljepši" i "Don Juan u Sohou": Nataša Govedić o dvije kazališne premijere. Rijeka: Novinsko-nakladničko dioničko društvo. URL: https://www.novilist.hr/ostalo/kultura/kazaliste/ciganin-ali-najljepsi-i-don-juan-u-sohou-natasa-govedic-o-dvije-kazalisne-premijere/?meta_refresh=true, [pristup: 17.8.2020.]
9. Homovec, B. (2017) *Gledao sam Črnu mati zemlu i izašao u suzama. Konačno se pojavila*

- predstava o kojoj razmišljaš danima. Zagreb: Telegram media grupa d.o.o. URL: <https://www.telegram.hr/kultura/gledao-sam-crnu-mati-zemlu-i-iz-zkm-a-izasao-u-suzama-konacno-se-pojavila-predstava-o-kojoj-razmislijas-danima/> [pristup: 10.8.2020.]
10. Hribar, S. (2012) *Matko Botić: Hrvatskom kulturom dominira malodušje*. Rijeka: Novinsko-nakladničko dioničko društvo. URL: <https://www.novolist.hr/ostalo/kultura/kazaliste/matko-botic-hrvatskom-kulturom-dominira-malodusje/>, [pristup: 20.8.2020.]
11. Hrvaćanin, T. (2017) "Črna mati zemla" (ZKM): *Odlična i emotivna adaptacija potresnog romana*. Zagreb: Udruga Ziher (udruga za promicanje i unapređenje kulture javnog dijaloga, tolerancije i kulturnih sadržaja među mladima putem medija). URL: <https://www.ziher.hr/crna-mati-zemla-zkm/> [pristup: 14.9.2020.]
12. Hrvaćanin, T. (2018) "Ciganin, ali najljepši" (HNK Zagreb): *Igranje na sigurno*. Zagreb: Udruga Ziher (udruga za promicanje i unapređenje kulture javnog dijaloga, tolerancije i kulturnih sadržaja među mladima putem medija). URL: <https://www.ziher.hr/ciganin-ali-najljepsi-hnk/> [pristup: 16.8.2020.]
13. Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu. URL: <https://www.hnk.hr/hr/> [pristup: 16.8.2020.]
- Internet Movie Database (IMDb) (2014) URL: <https://www.imdb.com/title/tt2356777/> [pristup: 16.8.2020.]
14. Jergović, M. (2016) *Priča o ljubavi, mržnji i izbjeglištvu, i o upravo ovom trenutku* Zagreb: Web tvornica. URL: <https://www.jergovic.com/subotnja-matineja/prica-o-ljubavi-mrznji-i-izbjeglistvu-i-o-upravo-ovom-trenutku/> [pristup: 15.8.2020.]
15. Jergović, M. (2017) *Čekajući Ciganina u HNK: Teško onima koji nisu čitali roman, a još teže onima koji su ga čitali*. U: Kumer, E. ur., *Ciganin, ali najljepši: programska knjižica*. Zagreb: Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu. str. 15-16.
- Kazalište. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31016> [pristup: 28.8.2020.]
16. Kovač, Z. (2018) "Črna zemla" i kajkavski stilski kompleks u romanima Kristiana Novaka. *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, Vol. 51, No. 5-6 URL: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=316551 [pristup: 16.8.2020.]
17. Kralj, E. Intervju. 29.8.2020.
18. Lukić, D. (2011) *Kazalište, kultura, tranzicija*. 1. izd. Zagreb: Hrvatski centar ITI.
19. Lukić, D. (2010) *Kazalište u svom okruženju: Knjiga 1. Kazališni identiteti: Kazalište u društvenom, gospodarskom i gledateljskom okruženju*. 1. izd. Zagreb: Leykam international d.o.o.
20. Ljetna pozornica (2018) *Kristian Novak (autor romana "Črna mati zemla")* [YouTube

- video, 17. srpnja] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4uWL0b6QVOs&t=8s> [pristup: 6.8.2020.]
21. Martinić, I. (2017) U: Kumer, E. ur., *Ciganin, ali najljepši: programska knjižica*. Zagreb: Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu. str.75.
22. Natječaj za objavljivanje članaka (2020) URL: <https://medjimurjypress.net/kultura-i-obrazovanje/natjecaj-za-objavljivanje-knjiga/> [pristup: 4.8.2020.]
23. Novak, K. (2013) *O nastanku romana*. URL: <http://crnamatizemla.com/crna-mati-zemla-2/o-nastanku-romana/> [pristup: 28.8.2020.]
24. Novak, K. (2013) *Tko sam*. URL: <http://crnamatizemla.com/kristian-novak-2/tko-sam/> [pristup: 28.8.2020.]
25. Novak, K. (2016) *O pornografiji i domovini: Kristian Novak sočno uzvratio svima koji bi ga potjerali iz lektire* Zagreb: Hrvatski Telekom d.d. URL: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/kristian-novak-socno-uzvratio-svima-koji-bi-ga-potjerali-iz-lektire-20160606> [pristup: 14.9.2020.]
26. Novak, K. (2017) *Črna mati zemla*. 1. izd. Zagreb: Naklada OceanMore d.o.o.
27. Novak, K. (2017) *Ciganin, ali najljepši*. 2. izd. Zagreb: Naklada OceanMore d.o.o.
28. Novak, Kristian. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=70264> [pristup: 28.8.2020.]
- Obilježja Roma u RH, n. d. URL: <https://pravamanjina.gov.hr/nacionalne-manjine/ostvarivanje-prava-romske-nacionalne-manjine/nacionalni-program-za-rome/obiljezja-romarh/385?fbclid=IwAR1zbfprvbv8fOPDTakUetvjt9hKb8G5JrQaQwE9ErBVelAP25zA2-SYdhk> [pristup: 14.9.2020.]
29. Odlična Novakova 'Črna mati zemla' ponovo izlazi, a ima i novu naslovnicu (2017). URL: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/odlicna-novakova-crna-mati-zemla-ponovo-izlazi-a-ima-i-novu-naslovnicu-20170305/print> [pristup: 17.8.2020.]
30. Ožegović, N. (2017) *Briljantna predstava koja će mnoge rasplakati i zamisliti*. Zagreb: Hrvatski Telekom d.d. URL: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/briljantna-predstava-koja-ce-mnoge-rasplakati-i-zamisliti-20170402> [pristup: 10.8.2020.]
31. Pavić, S. (2018) *Nina Violić: Zvijezda predstave 'Ciganin, ali najljepši': Mi nismo slobodni, međutim, nitko mi ne može uskratiti pravo da se borim za slobodu, u svakom smislu...* Zagreb: Jutarnji list. URL: <https://www.jutarnji.hr/kultura/zvijezda-predstave-ciganin-ali-najljepsi-mi-nismo-slobodni-medutim-nitko-mi-ne-moze-uskratiti-pravo-da-se-borim-za-slobodu-u-svakom-smislu-6909108> [pristup: 14.9.2020.]

32. *Pedofilija*. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47290> [pristup: 28.8.2020.]
33. Peričić, H. (2008) *Tekst, izvedba, odjek: Trinaest studija iz hrvatske i inozemne dramske književnosti*. 1. izd. Zagreb: Erasmus Naklada.
34. Peti dan (2019) *Agrokor kriza, A. Vučić predsjednik, Črna mati zemla* [YouTube video, 13. studeni] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UZVvx1Nr9dc> [pristup: 22.8.2020.]
35. Petlevski, S. (2010) *Dramski diskurs i istina: Parrhesia u suvremenom hrvatskom kazalištu – primjer*. U: Hećimović, B. Krležini dani u Osijeku 2009.: Hrvatska drama kazalište i društvo. Zagreb : Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU ; Osijek : Hrvatsko narodno kazalište : Filozofski fakultet. str. 206-217.
36. Petrović, D. (2016) *Izbjeglištvo u suvremenom svijetu*. 1. izd. Zagreb: Naklada Ljevak.
37. Podcast Inkubator. URL: <https://podcastinkubator.com/> [pristup: 4.8.2020.]
38. Podcast Inkubator (2019) *Ratko i Kristian Novak* [YouTube video, 11. lipnja] URL: https://www.youtube.com/watch?v=g8jbWFXu_4&t=813s [pristup: 6.8.2020.]
39. *Predrasude*. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50076> [pristup: 30.8.2020.]
40. Prokl Predragović, M. (2015), Društvo bez humanistike je opasno: Razgovor: Kristian Novak, književnik i jezikoslovac. *Vijenac*. Vol. XXIII No. 547 URL: <https://www.matica.hr/vijenac/547/drustvo-bez-humanistike-je-opasno-24185/> [pristup: 29.8.2020.]
41. Radović, B. (2017) *"Črna mati zemla" ozbiljno je podigla ljestvicu kvalitete i kreativnosti*. Zagreb: Večernji list d.o.o. URL: <https://www.vecernji.hr/kultura/crna-mati-zemla-ozbiljno-je-podigla-ljestvicu-kvalitete-i-kreativnosti-1160564> [pristup: 14.9.2020.]
42. Sekulić, D. (2004) et. al. *Sukobi i tolerancija: O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. 1. izd. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
43. Senker, B. (2010) *Uvod u suvremenu teatrologiju I*. 1. izd. Zagreb: Leykam international d.o.o.
44. *Stereotipi*. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58036> [pristup: 30.8.2020.]
45. Šantl, P. (2017) *Međimurski književnici u zavičajnoj nastavi*. Diplomski rad. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.

46. Vidović, A. (2018) *Ciganin, ali najljepši: Pa da s tobom svetom skitam, kol'ko košta, ja ne pitam*. Zagreb: Udruga za kulturu i nove medije "Arteist". URL: <https://arteist.hr/ciganin-ali-najljepsi-hnk-zagreb/> [pristup: 17.8.2020.]